

1. SYSTÉM POLITICKÝCH STRAN V ČESKÝCH ZEMÍCH DO ROKU 1918

JIŘÍ MALÍŘ

1. Stav výzkumu

Podat přehled vývoje stranictví v českých zemích v období habsburské monarchie naráží stále na značné potíže. Jednak jde o téma rozsáhlé a značně diferencované a přitom prostorově a časově proměnlivé, jednak přes značné pokroky ve výzkumu této problematiky v posledních letech není dosud k dispozici dostatek přípravných studií, které by rovnoměrně pokrývaly celé spektrum stran a problémů s jejich výzkumem spojených.

Není třeba připomínat, že historické studium politického stranictví v českých zemích nebylo v Československu dlouho náležitě pěstováno. V meziválečném období zůstávalo víceméně na úrovni publicistických přehledů a vzpomínkových prací samotných politiků, po roce 1948 a znovu po roce 1968 bylo tlumeno přednostním zkoumáním dějin dělnického hnutí a sociálnědemokratických, popř. komunistických stran. Přestože od roku 1989 došlo k značnému zlepšení, dosud přetrvávají určitá rezidua daná dřívější nepříznivou badatelskou situací. Dají se shrnout do pěti základních okruhů.

- Zvyšující se zájem o výzkum stran v českých zemích se stále týká převážně jen českých stran, zatímco strany německé, polské, šlechtické (velkostatkářské), popř. sionistické, pořád zůstávají – až na ojedinělé výjimky – popelkou.
- Výzkum je nerovnoměrný i z hlediska regionálního. Půda pro syntetizující zpracování vývoje alespoň českých stran je připravenější spíše v případě Moravy, ale charakter českého stranictví je doposud většinou posuzován jen podle stran v Čechách.
- Stále je patrná nedostatečná teoretická průprava a poučení zahraničními interdisciplinárními postupy. Při bádání o politických stranách přetrvávají tradiční metody, které věnují pozornost většinou jen jevové stránce vývoje stran, zatímco chybí strukturální a komparativní přístupy, a tím také analýzy strukturálních změn stran při jejich přeměně z honoračních ve strany masové. Otázkám, jako jsou profesionalizace politiky, hierarchizace stranické organizace, stranické financování, instrumenty působení stran

na veřejnost, způsoby jejich průniku do nepolitických i privátních sfér apod., není věnována takřka žádná pozornost.

- S tím souvisí i absence systematických podpůrných výzkumů volebních výsledků, stranického a sociálního složení zastupitelských orgánů, analýzy nepolitických organizací jednotlivých stran a táborů, koaličních vazeb, sněmovní a parlamentární politiky stran i monografií o vůdčích osobnostech jednotlivých stran atd.
- Tato nerovnoměrnost ve výzkumu politických stran v českých zemích brání přechodu od empirického popisu dějin jednotlivých stran k teoretickému zobecnění a k potřebné komparaci. Přitom zobecnění dílčích výsledků a komparace stran jak uvnitř systému politických stran v českých zemích, tak s politickým stranictvím v jiných zemích monarchie i Evropy jsou nezbytné pro vyhodnocení jejich skutečného významu a váhy v celkovém vývoji českých zemí a monarchie.

Tyto dluhy jsou však v poslední době postupně smazávány. Od počátku 90. let minulého století vyšla řada nových studií i monografií o jednotlivých stranách a zúročuje se i dlouhodobější zájem některých zahraničních autorů o politické strany v českých zemích (Bruce M. Garver, Peter Heumos, Lothar Höbelt, Roland Hoffmann, Hans Lemberg, Robert Luft, Stanley B. Winters, ad.). Po období analýz se tak nyní konečně bádání a jeho výsledky zaměřují i na syntetičtější zpracování a zhodnocení politických stran, zatím ovšem především českých.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem nemůže být cílem tohoto přehledu víc než pokus o nastínění základních obrysů politického stranictví v českých zemích do roku 1918 na úrovni, kterou poskytuje současný stav bádání, se snahou o obecnější strukturální přístupy, které jsou důležité pro další, zejména komparativní studium stranictví. Ve výkladu upozorníme jak na některé rozdíly mezi vývojem a postavením politických stran v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, tak na rozdíly mezi stranami českými a německými v českých zemích, přičemž zdaleka nepůjde o vyčerpávající výklad.

2. Obecné rysy počátků politického stranictví

Formování politických stran v českých zemích se nevymykalo obecným vývojovým trendům politického stranictví jinde v Evropě, neboť i v habsburské monarchii docházelo v období do první světové války k přeměně původně honoračních stran ve strany masové a stran všenárodních či ideových ve strany

zájmové a masové a k vytvoření plnohodnotného a moderního systému politických stran.

Existovaly však i některé podstatné odlišnosti. Na rozdíl od jiných států Evropy politické strany v českých zemích, podobně jako v celém Předlitavsku, vznikaly primárně na nacionálním základě. Prozrazují to i počáteční názvy prvních stran. Označení české politické reprezentace jako Národní strana nebo strany německých liberálů jako Deutschliberale Partei a na Moravě jako Deutschmährische Partei bylo živým dokladem toho, že při vzniku parlamentarismu a politického života v habsburské monarchii mnohem větší úlohu než rozdílly ideové, konfesijní či sociální hrály momenty nacionální. Na rozdíl od zemí západní Evropy, kde politické strany vznikaly především na základě ideových diferencí, v zemích habsburské monarchie se prioritním stranotvorným principem stala národní orientace a teprve sekundárně a uvnitř jednotlivých národních společností se uplatňovala ostatní – sociální, světonázorová, církevněpolitická a zájmová – dělítka. To také vysvětluje, proč ve starém Rakousku přes určité programové shody ani liberálové, ani konzervativci, ani zájmové a konfesijní strany jednotlivých národů monarchie nebyli schopni vytvořit nejen společnou nadnárodní stranu, ale ani koalici. Důsledkem byl vznik několika autonomních paralelních systémů politických stran, z nichž český nebyl ani zdaleka jen anomálií nebo přívěskem či rozmělněním převládajícího systému německých stran.

Ačkoli se první politické strany, jakými byly v případě Čechů Národní strana nebo v případě Němců Německá liberální strana (Deutschliberale Partei), vymezovaly nacionálně a samy sebe prezentovaly jako strany, které zastupují celý národ, ve skutečnosti podchycovaly jen zlomek obyvatelstva. Mimo jejich dosah zůstávaly nejen početné vrstvy, které byly kvůli volebnímu systému politicky mimo hru, ale i ty sociální skupiny, které vzhledem ke svému společenskému zakotvení, tradici, národní indiferentnosti stály mezi oběma nacionálními tábory (šlechta, byrokracie, část katolického obyvatelstva i jedinci z řad měšťanstva). Důsledkem značně omezeného podílu širších vrstev obyvatelstva na veřejném dění a politice byl honorační charakter stran v počátečním období parlamentárního a politického života v monarchii.

Pro honorační strany byla příznačná minimální organizovanost a úzká sociální základna. Stranická organizace se skládala prakticky jen ze stranického vedení, poslanců, tisku, ojedinelých politických spolků a sboru důvěrníků. Stranické vedení zprvu nebylo ani voleno, bylo tvořeno politicky aktivními jednotlivci rekrutujícími se z majetkové a vzdělanostní elity dané národní

společnosti. Jeho aktivita byla zřejmá hlavně kolem voleb. Proto někdy zároveň vystupovalo také jako volební výbor navrhuující kandidátní listiny a řídící volební kampaň. Postupně se vedení strany strukturovalo jako výkonný výbor, který byl po ustálení institutu pravidelných sjezdů důvěrníků a stoupců strany volen sjezdem.

Klíčovou roli v honorační fázi politických stran hráli poslanci, kteří byli před veřejností i před státními orgány vlastně jedinými viditelnými a jasně definovanými reprezentanty a zástupci určitých ideověpolitických stanovisek a veřejně prosazovaných zájmů. Pokud vedení strany nebylo personálně propojeno s poslanceckou delegací, byla patrná jeho závislost na poslancích. Tato závislost se však postupem let pod tlakem neposlanečů a ne beze sporů a bojů zmenšovala.

Významnou organizační úlohu při formování honoračních stran hrál tisk a jeho majitelé či vydavatelská družstva (často jako akciové společnosti). Tisk představoval důležité organizační jádro vznikajících frakcí a stran, kolem něj se seskupovalo jak vedení strany, tak její stoupců. Jediným organizačním pojítkem mezi vedením strany a stoupců a voliči zůstávali kromě tisku důvěrníci strany, kteří – zvláště pokud neexistovaly celozemské spolky strany – tvořili také vedle tisku jedinou spojnicí stranického ústředí s různými lokálními spolky, korporacemi, voliči i jednotlivci v terénu. Důvěrnická síť strany, jež vznikala a fungovala zpočátku neformálně a živelně na principu osobních kontaktů a známostí mezi jednotlivci z řad lokálních společenských špiček (honorací) a mezi příslušníky stranického centra, tak tvořila až do období formování masových stran jejich nejdůležitější organizační základ.

Neformálnost a volnost organizačních vazeb byla živnou půdou pro postupný vznik stranických křídel a frakcí i pro jejich relativně nezávislé působení. Na druhé straně jim vytvářela dostatečný prostor pro seberealizaci, takže stranické frakce většinou nehledaly cestu k úplnému organizačnímu osamostatnění a k založení vlastní strany. Honorační strany tak byly zároveň stranami všenárodními, protože politicky zastřešovaly různé politické frakce, různorodé nepolitické zájmové skupiny a spolky. Při omezeném podílu obyvatelstva na politickém dění se tak mohly prezentovat jako strany zastupující celý národ. To bylo ovšem možné, pokud většina obyvatelstva neměla volební právo a pokud se dělil a často protichůdné zájmy jednotlivých skupin politicky aktivního obyvatelstva vzhledem k celkové nerozvinutosti sociální struktury společnosti projevovaly jen v zárodečné podobě.

Počátky stran v habsburské monarchii spadaly do období, kdy se parlamentarismus teprve rodil a kdy volební systém značně předurčoval mantinely, mezi

nimiž se strany mohly rozvíjet. Volební právo, které zůstávalo v monarchii a v jejích jednotlivých zemích dlouho omezeno volebním cenzem, volebními kuriemi a složitou volební geometrií, rozdělovalo občany na politicky privilegiované (voliče) a nep privilegiované (nevoliče), nadto i váha hlasů těch, kteří mohli volit, nebyla stejná. Politická participace obyvatelstva tak byla značně omezena a jeho účast na činnosti stran byla navíc podvázána také tím, že ústava ani právní řád v monarchii neznaly pojem politická strana, takže existence stran se právně opírala jen o spolkové, shromažďovací a volební zákony, které pro rozvoj politických stran jako právních subjektů neposkytovaly dostatek právních záruk.

Nedostatečný prostor vymezený ve společnosti ústavou a právním řádem věcem politickým tak vedl k tomu, že k politické organizaci společnosti docházelo „oklíkou“, prostřednictvím nejrůznějších nepolitických organizací – spolků, družstev, společenstev, profesních a zájmových organizací, akciových společností apod., které byly svázány s politickými stranami volně a nepřímě, zejména personálně. V důsledku toho v monarchii postupně došlo – na rozdíl od některých jiných zemí Evropy – k nezvykle intenzivnímu prorůstání politických stran nepolitickými sférami.

Tento vývoj, patrný už od 60. let 19. století, však byl charakteristický až pro rozvinutější fázi politického stranictví v českých zemích ve čtvrtstoletí před první světovou válkou, kdy docházelo k transformaci honoračních stran ve strany masové a všenárodních ve strany zájmové. Tyto změny byly zřejmé v prvé řadě ve vytváření členitější a zároveň pevněji propojené organizační struktury stran.

Dosavadní organizační opora stran – síť důvěrníků a tříšť nejrůznějších spolků – byla postupně doplňována nebo přímo nahrazována modernější organizační strukturou opřenu o místní, okresní a krajské organizace, které už na rozdíl od důvěrnického systému volily své výkonné orgány. Tyto tendence nacházely vyjádření ve stále více propracovávaném znění organizačních statutů jednotlivých stran, ve skutečnosti však jejich důsledné prosazení často zůstávalo na půl cesty a jejich uvedení v život podle nároků uvedených v organizačních statutech jen zbožným přáním.

Postupně se měnil i charakter stranických sjezdů jako nejvyšší instance strany. V pravidelnosti jejich (ne)svolávání i v organizačním aranžmá, popř. manipulaci, se odrážela váha a síla na jedné straně členské základny a na druhé straně stranického vedení. Ovládnutí příprav a průběhu sjezdu stranickou

špičkou vedlo k tomu, že stranické sjezdy fakticky někdy ztrácely bezprostřední vliv na určování politické linie strany ve prospěch stranického ústředí a stávaly se pouze prostředkem k dodatečnému legitimování jeho politiky.

Zdomácnění principu volitelnosti vedení stran demokratizovalo jejich vnitřní život, stranickému centru naopak poskytovalo oprávnění vyžadovat od nižších stupňů strany loajalitu a disciplínu. Velku tak docházelo k upevňování pozice stranického ústředí vůči nižším stupňům stranické organizace a k jeho vnitřnímu rozčlenění (širší a užší výkonný výbor, předsednictvo, tajemník, sekretariát, poslanci, zástupci zájmových organizací strany ad.).

V každodenní organizační a agitační práci stran se zhruba od 90. let 19. století stále častěji prosazoval profesionální a odborně administrativní přístup a snaha o zabezpečení pevnějšího finančního zázemí strany. Na práci ve stranickém ústředí byly stále běžněji nájímány placené pracovní síly, zejména straničtí tajemníci a redaktori. S růstem stranické agendy souvisel i zrod celých stranických sekretariátů při ústředí strany, ojediněle byly sekretariáty zřizovány i na regionálním stupni stranické organizace.

Do počátku 20. století vystačila většina stran s finančními prostředky získanými individuálními dary stoupců a hlavně samotných aktivních politiků. To, co si mohli finančně dovolit předáci honoračních stran, nebylo možné u stran obracejících se programově na méně majetné vrstvy. Proto bylo v průběhu prvních let 20. století zaváděno všeobecné odvádění členských příspěvků (stranické daně) a hledaly se další cesty, jak získávat finance, zejména z hospodářské, reklamní a inzertní činnosti. Těmto opatřením se nevyhnuly ani strany dříve honorační, ani strany, které vznikaly později a nestaly se masovými. S upevňováním organizační struktury stran, s jejich byrokratizací a s odvodem členských příspěvků docházelo také k pokusům o prosazení zásad stranické příslušnosti a zavádění evidence členství ve straně, které u honoračních stran neexistovalo.

Nesmírné nároky kladla na stranické finance naléhavá potřeba mít vlastní stranický tisk včetně denního, případně vedle deníků i laciné „krejcarové“ listy či večerníky. Nejčastěji bylo vydávání stranického tisku zajišťováno nově vytvářenými vydavatelskými družstvy a stranickými tiskárnami, v nichž byli hlavními akcionáři předáci strany. U některých stran byli straničtí předáci v jedné osobě zároveň redaktory či majiteli tiskového orgánu. Někdy byl s tímto jevem spojen proces profesionalizace politické činnosti, neboť mnozí politici svou politickou kariéru začínali a rozvíjeli jako placení straničtí tajemníci nebo redaktori.

K efektivnějšímu politickému působení k masovosti spějících stran patřilo i zdokonalování jejich programové vybavenosti, neboť strany už nevystačily s rezolucemi ze schůzí a sjezdů, volebními svoláními, programovými projevy a novinovými články svých předáků, které u honoračních stran nahrazovaly absenci uceleného oficiálního programu. Programy jako souborné oficiální stranické dokumenty, jejichž schválení muselo procházet stanovenou procedurou, se teprve od přelomu 19. a 20. století stávaly nezbytnou součástí vybavení každé strany. Po obsahové stránce byly stále více konkrétní, všestrannější a ofenzivnější, ale jejich funkce byla o to více spíše manifestační. Na rozdíl od starších programů už nikdy nechyběly hospodářské a sociální požadavky a snaha oslovit pokud možno všechny sociální vrstvy. Dělicími čarami mezi stranami se tak více než samotné programy stávaly jejich konkrétní politické postoje, sněmovní politika, koaliční vazby a zejména zakotvení v určitém sociomentálním prostředí.

V souvislosti se zvýšeným úsilím stran proniknout do nejdlehlších oblastí veřejného života rostly nároky na jejich agitační vybavenost a intenzivní propagaci. Kromě snahy o vlastní denní tisk šlo stranám také o vydávání množství agitačních brožur, pamfletů, kalendářů, plakátů, letáků, polemik, volebních programů, zpráv o činnosti atd., které často nebyly určeny jen vlastním stoupencům, ale i nejširším vrstvám. Toto jednosměrné masové působení psaným slovem bylo doplňováno permanentní propagandistickou masáží mluveným slovem. Pořádání nesčetných schůzí motivovalo stranická centra k vytváření stálých týmů řečníků, školených ve speciálních řečnických kurzech a delegovaných na jednotlivé akce. Také poslanci už nevystačili pouze s předvolební agitací, ale jejich působení ve vlastním volebním okrese bylo mnohem intenzivnější a systematictější.

Zřetelným projevem tendence k přeměně stran v masové organizace se v letech přibližně po přelomu století stalo systematické budování masových zájmových, odborových, rolnických, řemeslnicko-živnostenských, mládežnických, ženských, studentských, tělovýchovných aj. organizací, které už neměly nadstranický všenárodní charakter, ale vázaly se většinou jen k jedné z politických stran či táborů. Jejich úkolem bylo podchytit nejrůznější sociální a zájmové skupiny a vrstvy obyvatel a získat je organizovaným hájením jejich dílčích zájmů do sféry vlivu dané strany.

Pro budování těchto organizací bylo příznačné, že boj o voliče vedl strany k vytváření organizační báze i pro ty skupiny obyvatel, které jim nebyly programově, sociálně a zájmově nejbližší. Existence zájmových organizací rolníků a živnostníků, kteří představovali vedle dělnictva početně nejobsáhlejší

socioprofesionální skupiny českého obyvatelstva, stejně jako usilovné organizování žen a mládeže při jednotlivých stranách naznačují, že politické strany nastoupily cestu typickou pro masové strany. Volební úspěchy stran sociálnědemokratické a agrární a na Moravě i stran katolických, jejichž satelitní zájmové organizace byly nejrozvinutější, napovídají, proč právě tyto strany dospěly v podchyzení voličského potenciálu nejdále.

Nedílnou součástí procesu globalizace politiky stran bylo jejich pronikání také do nejrůznějších nepolitických sfér, do národních, hospodářských, samosprávných organizací, korporací a dalších grémií, jako byly obecní a okresní zastupitelstva, silniční výbory, hospodářské (zemědělské, živnostenské rady), finanční (záložny, banky) a školské instituce (zemské, okresní a místní školní rady), národní jednoty aj. Tendence k této stranické parcelaci veřejného života zesílily tlak stran na získávání pozic v zemských institucích dle stranického klíče. Účelovými koaličními dohodami se tento stranický proporcionalismus často projevoval také na lokální úrovni.

Nejasná hranice mezi politickou a nepolitickou sférou a značný stupeň organizovanosti obyvatelstva v nepolitických spolcích a zájmových organizacích stranám umožnily, aby prorůstaly do nepolitického prostředí a vytvářely v něm infrastrukturu vlastních nepolitických organizací a formovaly vlastní politickou subkulturu. Působení stran totiž v letech před rokem 1914 pronikalo do všech rovin a zákoutí veřejného i soukromého života a rozhodovalo nejen v zemské a komunální politice, ale začalo ovlivňovat každodenní postoje a rozhodování takřka každého občana ve všech důležitých situacích jeho života. Stranické rozdíly vedly k oddělenému pěstování kultury a tělovýchovy v separátních ochotnických divadelních, pěveckých, čtenářských a tělovýchovných spolcích a souborech a při různých společenských zábavách a ve zjednodušené podobě se projevovaly i na venkově, kde politická diferenciacce nebyla tak výrazná.

Značně k tomuto vývoji přispěly zejména střety, které byly obdobou dříve probíhajícího „Kulturkampfu“ v Německu: spory o míru vlivu církve na veřejný a politický život postupovaly v podobě každodenních antiklerikálních kampaní a protikampaní a rozdmýchávání afér nejen tisk a četné schůze, ale zasahovaly i do oblastí, jako je umění, školství, výchova. Strany začaly bojovat nejen o každého voliče, ale v duchu totálně pojatého politického působení usilovaly o podmanění vědomí každého jedince včetně mládeže a dětí.

Rozestupování obyvatel do protilehlých ideověpolitických táborů úzce souviselo se stranickým parcelováním takřka všech oblastí každodenního života

běžného občana. Vstup každého jedince do určitého úvěrového, konzumního či výrobního družstva nebo záložny, návštěva určitého kulturního podniku, školy nebo restauračního zařízení a využití dalších oblastí nepolitické infrastruktury určité strany už často znamenaly volbu konkrétního politického tábora a stávaly se výrazem přijetí politické subkultury vlastní danému politickému táboru. Kolem každé strany či politického tábora se totiž vytvářelo určité sociálněmorální milieu. Tato sociomentální prostředí jednotlivých politických táborů se od sebe navzájem lišila nejen svou základní politickou orientací, ale především také jiným žebříčkem hodnot, životním stylem, jiným katalogem mentálních, sociálněekonomických a církevněpolitických postojů i jiným zaměřením a formou nepolitických aktivit.

Vznik několika sociomorálních milieu s vlastní politickou subkulturou byl výrazem vysoce rozvinutého spolkového, veřejného a politického života společnosti v českých zemích, ale zároveň také dokladem jeho značné stranické parcelace a segmentace. Národní, dělnické, katolické a živnostenské domy nebo sokolovny, orlovny a tělocvičny dělnických tělovýchovných jednot, které byly v jednotlivých městech budovány jako střediska stranicky odděleného veřejného a kulturního života, jsou toho do dneška zřejmým dokladem.

Tento proces bývá v historické a politologické literatuře označován jako proces vytváření „sloupové struktury“ společnosti (Versäulungsstruktur). K jeho krystalizaci docházelo zejména od 90. let 19. století spolu s rozšiřováním volebního práva, které přispělo k modernizaci politických stran a jejich postupné přeměně v masové. Chápání systému politických stran v jeho těsném, a to nejen politickém propojení s každodenním životem společnosti, tak rozšířilo rozměr pojmu politický tábor, na nějž je možno pohlížet nejen jako na seskupení ideověpoliticky příbuzných stran a sil, ale i jako na součást procesu vytváření sloupové struktury společnosti. Pro politický tábor nebylo rozhodující, zda byl tvořen jednou nebo více stranami a zda tyto strany spolu navzájem spolupracovaly a zakládaly společné koalice, ale to, zda vyrůstaly ze společného sociomorálního prostředí a vytvářely vlastní politickou subkulturu, která je odlišovala od jiných táborů. Důraz kladený na nepolitické, mentální a sociálněpsychologické aspekty dělicích linií mezi tábory naznačuje zásadní rozdíl, kterým se tábor svou zakotveností v každodennosti nepolitického života lišil od koalice stran opřené většinou o účelově motivované a krátkodobé politické kalkuly vytvářené často i napříč politickými tábory.

Enormní zakotvení politických stran v nepolitických organizačních formách tak činilo celkový charakter stran značně závislým na zvláštностech sociálněekonomické struktury společnosti. K rozdílům v míře a kvalitě propojení

jednotlivých stran s různě strukturovaným sociálním zápolím přispíval i zemský volební řád spolu s národnostní strukturou obyvatelstva. Kuriový, cenzovní a většinový volební systém zasazený do různorodých sociálních a národnostních poměrů jednotlivých zemí monarchie měl za následek značné národnostní i regionální rozdíly v politické participaci jednotlivých skupin obyvatelstva. Zemské volební řády totiž přes shodnou konstrukci měly vzhledem k rozdílům v národnostní a sociálněekonomické skladbě jednotlivých zemí různý dopad na míru politického zapojení obyvatel. Zvýhodnění voličstva ve volební kurii měst spolu s vysokým volebním cenzem a sociálním a národnostním složením obyvatelstva činily např. z moravských měst (často s českou většinou obyvatel) oporu německých liberálů, zatímco česká Národní strana se musela spoléhat především na voliče ve venkovské kurii.

Tato volební geometrie se odrazila nejen v nepoměru mezi národnostním složením obyvatelstva a jeho parlamentárním či sněmovním zastoupením, ale též v odlišném postavení a váze vzájemně příbuzných stran v jednotlivých zemích české koruny i v různé míře jejich podílu na moci na úrovni obcí, země a celé říše. Charakter smíšeného osídlení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, často nacionálně podmíněný vztah město-venkov a rozdíly v sociálním rozvrstvení české, německé a v případě Slezska i polské společnosti vytvářely rozdílné podmínky pro politickou mobilizaci obyvatelstva a tím také pro vývoj a postavení jednotlivých zemských stran. Strany v jednotlivých zemích tak přes širší nadregionální manévrovací prostor, který jim nabízel centrální vídeňský parlament a nacionálně pojatá politika, nehledící na zemské hranice, tvořily relativně svébytný systém, v němž se zájmy stran a vztahy mezi nimi na lokální i zemské úrovni utvářely často značně nezávisle na celonárodních stranických centrech.

Přes tyto regionální rozdíly však systémy stran v jednotlivých českých zemích měly v zásadě obdobný základ a charakter. Už proto, že upevňování organizace stran na celozemském základě většinou přispělo k prohloubení jejich vazeb na sesterské strany mimo zemské hranice a často také přímo vedlo k organizačnímu propojení daných zemských stran (např. agrárních) do jedné celočeské strany při zachování jejich autonomie v zemské politice. Většinou platilo, že čím později strana vznikala, tím těsnější byly její vazby na sesterské strany v ostatních zemích české koruny, někdy dokonce některé z nich už vznikaly jako strany s působností ve více zemích (např. strana křesťanskosociální na Moravě od svého vzniku roku 1899 organizačně podchycovala i Slezsko a později organizačně zahrnovala české křesťanskosociální organizace dokonce i v Dolních Rakousích). Viditelné úspěchy v tomto úsilí kromě křesťanskosociální strany slavila hlavně sociální demokracie a agrární strana. V případě

německých stran v českých zemích hrálo úlohu jejich politické a organizační propojení s příbuznými stranami v rámci celého Předlitavska.

3. Počátky politických stran (do 90. let 19. století)

Spektrum stran se v Čechách, na Moravě a ve Slezsku vytvářelo postupně od 60. let 19. století. Zárodky politických stran je ovšem možno hledat již v době předbreznové, kdy se v opozici proti metternichovskému absolutismu vedle snahy o větší politické uplatnění stavů množily také projevy společenské emancipace měšťanstva a pokusy o formulování jeho požadavků. V nich byl kladen důraz jak na občanskou emancipaci (občanské svobody, samospráva, volební právo, zrušení robot), tak na národní cíle (jazyková rovnoprávnost, rozvoj národního školství, austroslavismus).

Protože počátky politického stranictví úzce souvisely se vznikem parlamentarismu, rozvojem veřejného mínění a rozmachem politického a spolkového života, závažnější pokusy o politickou artikulaci měšťanstva přinesla až léta 1848–1849, která umožnila, aby se vedle dosavadní stavovské politické reprezentace zformovala také politická reprezentace českých a německých občanských vrstev, jejich tisk a první spolky. Přes zprvu společný postup Čechů a Němců, jehož vnějším výrazem byla vzájemná spolupráce v rámci tzv. Svatozáclavského (později Národního) výboru v Praze a v rámci „selského“ sněmu na Moravě, došlo brzy – především pro diametrálně odlišná stanoviska ke svolání parlamentu ve Frankfurtu a Slovanského sjezdu v Praze – k národně separátnímu politickému postupu české a německé politické reprezentace. Kromě rozdílného pohledu na základní otázku dalšího státoprávního vývoje monarchie se obě reprezentace od sebe začaly lišit také prosazováním vlastních národně-kulturních a národněpolitických požadavků, ale zejména národně motivovanými přístupy takřka ke všem dobovým politickým, státoprávním a ústavním otázkám. Vytvořením poslaneckých frakcí, které byly většinou personálně a ideověpoliticky propojeny s původními respektovanými představiteli vlastního národního hnutí, a jejich podporou ze strany tisku a spolků vznikaly zárodky stran, jež se navzájem odlišovaly v prvé řadě národněpoliticky.

Síla nacionálního stranotvorného principu se tak ukázala už v zárodečném období vzniku politických stran. Ovšem uvnitř národně definovaných politických seskupení se již v roce 1848 začaly objevovat také náznaky ideověpolitické a sociální diferenciacie, které se v českém prostředí projevovaly v tom, že vedle vůdčího seskupení liberálů kolem *Františka Palackého*, *Františka*

Ladislava Riegra, Karla Havlíčka, Františka Augustina Braumera ad. se formoval radikálnědemokratický politický proud reprezentovaný *Emanuelem Arnoldem, Karlem Sabinou, Josefem Václavem Fričem* ad. a posléze i konzervativní frakce (*Lev Thum, Josef Jireček*). Podobně vedle převládajícího seskupení německých liberálů (*Ludwig Löhrer, Karl Egon Ebert, Uffo Daniel Horn, Alois Borrosch, Baltasar Szabel, Franz Hein*) se profilovalo národně i sociálně radikálnější křídlo německých demokratů (*Ludwig Ruppert, Hartmann Zeibig, Adolf Ficker*) a zanedbatelný nebyl ani konzervativní a loajálně dynastický politický proud reprezentovaný především úřednictvem a částí německého měšťanstva.

V některých případech nebyla v roce 1848 ještě národní příslušnost na překážku tomu, aby se vznikající politická seskupení de facto jinak než nacionálně. To se částečně týkalo především demokratického politického proudu, který kladl silný důraz na občanskou i sociální emancipaci a který tak vedle německých demokratů přitahoval i demokraty jiných národností. Ve Slezsku nebyla například výjimkou spolupráce německých a polských demokratů, ostatně ani čeští radikální demokraté v Čechách se při přípravě májového spiknutí nebránili kooperaci s německými radikály a vždy odsuzovali zdůrazňování národnostních stanovisek českými a německými liberály. Ještě silněji platila anacionálnost v přístupu k politickým otázkám doby v případě šlechty a vůbec konzervativního politického proudu, který se vymezoval odporem nejen proti všem liberálněkonstitučním, demokratizačním, antistavovským a občansky motivovaným snahám ve společnosti, ale i vůči národně emancipačním tendencím.

Všechny tyto slibné náběhy ke vzniku stran však byly porážkou revoluce násilně přerušeny, neboť nutné podmínky k jejich životu nastupující neoabsolutistický režim nevytvořil, ale naopak je znemožněním chodu parlamentárních těles, perzekucí tisku, spolků i jednotlivců a celkovým omezením jakéhokoliv politického působení zcela anuloval. Znovu byly tyto podmínky obnoveny až v 60. letech přijetím únorové (1861) a prosincové ústavy (1867) a následným rozmachem tisku, spolků a především parlamentárního a vůbec veřejného občanského života.

Parlamentární frakce, které se formovaly po volbách do zemských sněmů a říšské rady v roce 1861, se tak spolu s tiskem a spolky staly páteří tvořících se politických stran v jednotlivých zemích monarchie. V mnohém navazovaly na zkušenosti z roku 1848, ale ještě výrazněji než za jara národů se profilovaly jako národněpolitické organizace. Hlavním dělicím momentem mezi českou a německou politickou reprezentací se stal postoj k budoucímu státoprávnímu

uspořádání monarchie, který jen zdánlivě neměl příliš mnoho společného s národními protiklady. Rozhodnutí, zda při očekávaných státoprávních reformách monarchie převládne federalistický nebo centralistický (popř. dualistický) princip, považovali totiž politikové obou národních seskupení za klíčový moment pro další osud svých národních požadavků a snah. Čeští politikové soustředění v Národní straně spatřovali ve federalistickém uspořádání monarchie cestu, jak získat větší autonomii českých zemí na Vídní a tím i převahu nad českými Němci. Vznikající Německá liberální strana právě z opačných pohnutek trvala na centralistickém, popř. dualistickém uspořádání monarchie, které by jí dávalo větší šance, aby si udržela vliv na chod státu i výsadní postavení v českých zemích, a které by také německé obyvatelé českých zemí neoddělovalo od ostatních německých oblastí rakouských zemí.

Obě národněpolitická seskupení – Národní strana a Německá liberální strana – ve svém usilování o ovlivnění budoucí podoby monarchie hledala od počátku 60. let oporu u šlechty, neboť ta si tím, že jí volební systém poskytl vlastní velkostatkářskou volební kurii s takřka třetinou všech poslaneckých mandátů, udržovala nemalý politický vliv a v konkurenčním zápase mezi českým a německým politickým táborem tvořila jazyček na vahách. Rozestoupení šlechty do více stran – zejména konzervativní a ústavověrné – činilo ze šlechtických velkostatkářů faktor, který rozhodoval o tom, zda většina zemského sněmu v Čechách a na Moravě bude federalistická, a tudíž pročeská, nebo centralistická, a tudíž proněmecká. Protože se až do roku 1873 do říšské rady volilo ze zemských sněmů, velkostatkáři při často opakovaných volbách rozhodovali nejen o většině na zemských sněmech v Praze a v Brně, ale i v říšské radě ve Vídni. Toto rozložení sil svazovalo Národní stranu s politikou konzervativních velkostatkářů víc, než byla původně ochotna připustit. Po neúspěchu fundamentálních článků se vazby Národní strany na konzervativní šlechtu spolu s prosazením taktiky pasivní rezistence staly jedním z hlavních impulzů k osamostatnění liberálního křídla Národní strany v Národní stranu svobodomyšlnou, známější pod názvem strana mladočeská.

Vznik Národní strany svobodomyšlné roku 1874 nepřinesl bezprostředně zásadnější změnu do rozložení sil v českém táboře, neboť nebyl provázen oslabením Národní strany. Staročeši si naopak i v dalších letech udrželi v českém politickém životě rozhodující pozice, takže soupeření obou rivalů přerostlo nakonec po návratu všech českých poslanců do českého zemského sněmu a do říšské rady ve Vídni v dlouhodobější politickou kooperaci obou stran, v níž první housle jednoznačně hráli staročeši. Na Moravě byly pokusy o zformování mladočeské strany až do 90. let zcela neúspěšné a ve Slezsku vzhledem

k obtížnému národnímu postavení Čechů k jasné artikulaci mladočeského křídla Národní strany ani nedošlo. Při rozložení nacionálních a politických sil v českých zemích i v celé monarchii tak k sobě měly obě české strany blíže, než by se jevilo z organizačních a programových rozdílů i z jejich politické taktiky a odlišného sociálního zázemí. V důsledku toho i v odborné literatuře, která posuzuje politické strany jako určitý stranický systém, jsou obě strany chápány jako součást jednoho politického tábora – tábora národněliberálního (národněměšťanského), proti němuž se formovaly strany ostatních politických táborů, zejména sociálnědemokratického, katolického a agrárního.

Totéž platilo i o Německé liberální straně v českých zemích s tím rozdílem, že vzhledem k jejímu teritoriálnímu rozprostranění byla programově a organizačně propojena i se zemskými organizacemi mimo hranice českých zemí. Místní podmínky a zemská politika na sněmech ovšem působily na to, že politický postup této celorakouské strany byl teritoriálně značně diferencovaný. Kromě regionálních frakcí Německá liberální strana totiž podobně jako staročeská strana zastřešovala ideově, zájmově i generačně různě diferencované frakce a skupiny, ale navzdory štěpení do různých parlamentárních klubů na říšské radě si až do poloviny 80. let uchovávala navenek jednotu. Ať už její poslanci tvořili na říšské radě poslanecké kluby a seskupení pod nejrůznějšími názvy (Klub liberálů, Klub Levice, Levé Centrum, Klub liberální Levice, Pokrokový klub, Klub sjednocené Levice ap.), v podstatě byla Německá liberální strana tvořena původními „starými“ liberály (*Eduard Herbst, Ernst Plener, Karl Giskra, Eduard Sturm, Gustav Gross*), jejichž jádro se rekrutovalo zejména z českých zemí, a od 70. let také nacionálněji vystupujícími „mladými“ liberály či pokrokaři (*Alfred Knoll, Karl Pickert*). S oběma frakcemi pak velmi úzce spolupracovali ústavověrní velkostatkáři. Frakční tříštění bylo umožněno tím, že němečtí poslanci měli až do roku 1879 za pomoci ústavověrných velkostatkářů na říšské radě a také na zemských sněmech pohodlnou většinu.

V předlitavském měřítku byla ovšem Německá liberální strana kromě stran jiných národů konfrontována také s německými katolickými konzervativci, kteří se v 70. letech zformovali v rakouskou Stranu práva (Rechtspartei), v čele s hrabětem *Karlem Hohemwarterem* a těžištěm v alpských zemích, především v Tyrolsku. Protože však v českých zemích byl tento protiklad mezi liberálními a konzervativními silami překryt nacionálním antagonismem, zůstávala zde Německá liberální strana přes latentní přítomnost konzervativních sil hlavní politickou reprezentantkou německého obyvatelstva. Její pozice začali v průběhu 80. let ohrožovat spíše němečtí nacionálové. Německá liberální strana se totiž po ustavení Taaffého vlády roku 1879 ocitla v opozici a procházela potom

procesem názorového pnutí, které bylo urychleno šířením nacionalismu a důsledky nástupu sociálně i nacionálně radikálnější naladěných voličů na politické kolbiště po snížení volebního cenzu na 5 zl. zákonem z roku 1882.

4. Politická diferenciaci a vznik pěti politických táborů

Až do konce 80. let šlo tedy v Čechách a na Moravě o existenci dvou – ve Slezsku ovšem tří – všenárodních politických seskupení, pomineme-li mimoparlamentní sociální demokracii a exkluzivní, na kuriový volební systém odkázané velkostatkářské strany. České obyvatelstvo bylo politicky reprezentováno v Čechách Národní stranou a Národní stranou svobodomyšlnou a na Moravě a ve Slezsku jen Národní stranou, německé obyvatelstvo v českých zemích pak Německou liberální stranou (Deutschliberale Partei, Verfassungspartei, Deutschfreiheitliche Partei). Poláci ve Slezsku až do poloviny 80. let, kdy se roku 1883 v podobě Svazu slezských katolíků (Związek Śląskich Katolików) osamostatnilo polské katolické hnutí, postupovali také v jednom národněpolitickém seskupení. Tyto všenárodní strany narážely jak na politickou a zpočátku i národnostní indiferentnost značné části obyvatelstva, tak na vznikající a často autonomně působící katolické, rolnické a dělnické spolky a tisk, jejichž vliv však po dlouhou dobu do politické sféry příliš nepřesahoval.

V případě Národní strany byli exponenti katolického a rolnického hnutí zastoupeni v jejím vedení, takže obě hnutí se přes určitou autonomii formovala v jejím rámci. V Čechách na rozdíl od Moravy přešla po roce 1874 značná část rolnictva do nově založené Národní strany svobodomyšlné, zatímco na Moravě Národní strana pod svým vedením zastřešovala jak liberální, tak rolnické a katolické křídlo až do konce 80. let.

Naproti tomu Německá liberální strana byla od počátku stranou především měšťanských a podnikatelských vrstev. Hnutí německých katolíků se formovalo zcela mimo její okruh působení a německé rolnické hnutí mělo ve srovnání s českým mnohem menší váhu a podléhalo tak mnohem jednoznačněji a déle politickému vedení německých liberálů a později nacionálů. Dělnické hnutí nepředstavovalo pro žádnou z národněpolitických reprezentací rovnocenného soupeře a dlouho ani atraktivní objekt politického zájmu, protože nesoustředovalo ve svých řadách oprávněné voliče. Vytvořilo se proto vedle národněliberálních táborů jako zájmové hnutí autonomně.

Tato výchozí situace se začala výrazně měnit teprve v 80. a hlavně v 90. letech, kdy širší vrstvy obyvatelstva byly v důsledku sociální a nacionální

radikalizace i postupným rozšiřováním volebního práva vtahovány do veřejného a politického dění. Nečekaly už lék proti společenským neduhům od všenárodních stran, ale hledaly ho u hnutí, která zdůrazňovala nejen nacionální, ale v prvé řadě sociální, církevněpolitické a agrární zájmy. Organizované prosazování dílčích zájmů stoupenci těchto hnutí a jejich aktivity tvořily posléze uvnitř původních, primárně nacionálně vymezených národněpolitických seskupení podhoubí pro vznik svěbytných politických subkultur, z nichž se později utvořil jak sociálnědemokratický, tak katolický, agrární i národněsociální politický tábor. V českých zemích tak docházelo nejen k nacionálně motivovanému politickému vymezování, ale postupně rovněž ke štěpení na základě sociálních, církevněpolitických priorit a také na základě rozporů mezi zájmy venkovského a městského obyvatelstva, které se tak staly hlavními stranotvornými principy. Strany vytvořené upřednostňováním jednoho z těchto principů (např. agrární strana) nebo na základě jejich kombinace (např. strany křesťanskosociální, národněsociální) tak daly vzniknout mnohovrstevnatému systému politických stran.

Proces vzniku stran a jejich systému se prosazoval s ohledem na stupeň politické a nacionální mobilizace jednotlivých národních společenství svým vlastním tempem. V Čechách došlo po rozpadu Národní strany na staročeskou a mladočeskou stranu roku 1874 k velké vlně politické diferenciaci hlavně v průběhu druhé poloviny 90. let, kdy v rychlém sledu vznikly strany křesťanskosociální (1894), národněkatolická (1897), národněsociální (1897), radikálněpokroková (1897), státoprávní (1899) a realistická (1900). Pozdější dílčí přeskupování politických sil přinášela jen malé korekce, které základní podobu systému politických stran, tak jak se v podstatě zformoval do konce století, už zásadnějším způsobem neovlivnily.

Na Moravě probíhaly tyto procesy v delším časovém horizontu. Po prvním štěpení na počátku 90. let, kdy se od Národní strany oddělila promladočeská Lidová strana na Moravě, a po vzniku dvou katolických stran (1896, 1899) a strany národněsociální (1898) v letech kolem Badeniho volební reformy se politická diferenciaci na Moravě plně prosadila až v souvislosti se zemskou volební reformou roku 1905 a říšskou roku 1907, které rozhojnily voličský potenciál politických stran a zavedením národnostního voličského katastru omezily potřebu udržovat za každou cenu „národní jednotu“. Ustavením stran agrární (1904), pokrokové (1907) a živnostenské (1908) se tak v podstatě na Moravě dotvořil stranický systém.

Ve Slezsku po slabých nábězích na počátku 20. století docházelo k hlubší politické diferenciaci českého obyvatelstva a tím i k ustavení nových stran až

kolem volební reformy roku 1907 a následujících říšských voleb roku 1911, kdy se vedle strany národní a sociálnědemokratické vydělovaly i další strany – agrární (1904), národněsociální (1906), pokroková (1907), katolickónárodní (1907) a křesťanskosociální (1911) – které se většinou organizačně propojily se zemskými organizacemi sesterských stran na Moravě.

V německém prostředí českých zemí se tříbení politických sil, výrazněji se projevující od přelomu 80. a 90. let, protáhlo až do prvního desetiletí 20. století, resp. už existující nová politická hnutí se měnila ve strany jen pozvolna, přičemž tento proces probíhal v jednotlivých českých zemích takřka synchronně, na Moravě a ve Slezsku většinou jen s malým zpožděním za Čechami. Přitom se podobně jako v případě českých stran německé politické strany ve Slezsku často organizačně vázaly na systém německých stran na Moravě, zatímco polské strany ve Slezsku se připodobňovaly stranickému systému v Haliči.

Nově zakládané strany vznikaly především na úkor dřívějších všenárodních stran, jejichž styl exkluzivní honorační politiky se stával neúčinným. Přispělo k tomu mimo jiné i to, že jak proti české Národní straně, tak proti Německé liberální straně se stoupenci opozice – v prvním případě mladočeši a v druhém němečtí nacionálové – mohli opřít také o nové, tzv. pětizlatkové voliče, kteří poprvé volili při volbách do říšské rady roku 1885. K viditelnějšímu prosazení nových stran docházelo ovšem až v 90. letech, zejména po Badeniho volební reformě, a to také na úkor mladočeské a Německé nacionální strany, které chtěly převzít dědictví původních „všenárodních“ stran. Od druhé poloviny 90. let se tak kromě vytváření stran uvnitř českého a německého národněliberálního tábora začaly formovat a výrazněji i politicky prosazovat také strany vyrůstající jednoznačně proti stranám národněliberálního tábora. Šlo zejména o strany sociálnědemokratické, katolické, agrární a strany národních dělníků.

Rozdílné programové a zájmové priority v nacionálních, sociálních, církevněpolitických a agrárních otázkách se tak staly hlavními determinujícími faktory politické diferenciaci jak české, tak německé společnosti v českých zemích. Postupně se tak utvářelo nejprve „trojsloupový“ politického členění společnosti, jehož jednotlivé základy se v podobě zárodků národněliberálního, národněkatolického a sociálnědemokratického politického tábora formovaly už od 60. let. O něco později a méně razantně se z rozporů mezi zájmy měst a venkova zformoval agrární a na pomezí mezi nacionálními a sociálními prioritami národněsociální (národnědělnický) tábor.

Každý z těchto pěti táborů byl zakotven ve vlastním sociomentálním prostředí a byl politicky reprezentován někdy jednou, častěji však několika politickými

stranami. Platí to i o Slezsku, ačkoli zde stranická diferenciacce, zejména v českém prostředí, s ohledem na složité národnostní poměry nebyla tak hluboká a přes vznik řady stran se tu proti sobě vymezovaly především tábor národní (vnitřně ovšem stále více se rozestupující v důsledku pnutí mezi konzervativními a pokrokovějšími stranami) a tábor sociálnědemokratický a v posledních letech před první světovou válkou také tábor katolický. Systém polských stran ve Slezsku se ovšem zformoval pouze do tří základních politických táborů – národněliberálního, národněkatolického a sociálnědemokratického – a všechny strany se zde – až na „šlonzakovskou“ Slezskou lidovou stranu (*Śląskia Partia Ludowa*) – vyvíjely v úzkém sepětí se sesterskými stranami v Haliči.

Přes všechny tyto rozdíly a posuny byly v období let 1907–1914 v českých zemích položeny základy moderních politických stran a stranického systému, z něhož se svou exkluzivitou i v souvislosti s rozšiřováním volebního práva stále více vymykaly strany velkostatkářské. Tento systém byl v českém prostředí tvořen pěti politickými tábory, přestože katolický a především sociálnědemokratický tábor po určitou dobu nebyly tak striktně nacionálně vymezeny a národněsociální tábor, zejména na Moravě, se rozvinul v omezeném rozsahu. Podobně se strukturoval i systém německých politických stran, váha jednotlivých stran a táborů uvnitř tohoto systému se ovšem od českého v leccems lišila. Pokusíme se pojmenovat nejmarkantnější rysy obou stranických systémů i jejich rozdíly.

• Národněliberální tábor

Nejčlenitější a také nejrozporuplnější se v českém i německém politickém systému jevil národněliberální politický tábor. V českém případě vykryštoval z původního českého národního hnutí, které navzdory rostoucí heterogenosti české společnosti usilovalo pod heslem boje za národní požadavky a v opozici proti německé mocenské hegemonii být jediným představitelem českého národa. Do druhé poloviny 90. let byl reprezentován staročeskou a mladočeskou stranou. Poté se dále – zvláště v Čechách – diferencoval vznikem dalších, převážně městských stran, které vyrůstaly jednak z pokrokového hnutí studentstva a z Masarykova realismu, jednak ze zájmového živnostenského hnutí, takže byl později kromě **NÁRODNÍ STRANY** a **NÁRODNÍ STRANY SVOBODOMYSLNÉ** tvořen také **ČESKOU STRANOU RADIKÁLNĚ POKROKOVOU** (1897), **ČESKOU STRANOU STÁTOPRÁVNÍ** (1899), po jejich sloučení roku 1908 **ČESKOU STRANOU STÁTOPRÁVNĚ POKROKOVOU**, dále Masarykovou **ČESKOU STRANOU LIDOVOU** (1900), po roce 1906 zvanou **ČESKÁ STRANA POKROKOVÁ** (známou spíše pod

označením realistická strana), a **STRANOU ŽIVNOSTNICTVA A OBCHODNICTVA ČESKOSLOVANSKÉHO** (1909).

Na Moravě nebyl český národněliberální tábor tak členitý. Tvořily jej vedle Národní strany Stránského **LIDOVÁ STRANA NA MORAVĚ** (1891), která na Moravě hrála podobnou roli jako v Čechách mladočeská strana, a strany z nich vzešlé, totiž **MORAVSKÁ STRANA POKROKOVÁ** (1907), **POLITICKÁ STRANA ŽIVNOSTNICTVA ČESKOSLOVANSKÉHO** (1908) a po roce 1909 fúzí lidové strany a pokrokové strany vytvořená **LIDOVÁ STRANA POKROKOVÁ NA MORAVĚ** a také roku 1913 v opozici proti ní nově založená **MORAVSKÁ LIDOVÁ STRANA** (*Hynka Bulína*), hlásící se ke Kramářově mladočeské straně v Čechách. Ve Slezsku zůstal národněliberální tábor až na pokus o zformování Pokrokové strany roku 1907 reprezentován jen Národní stranou. Příčiny značného stranického rozdrobení tohoto tábora v Čechách a v poněkud menší míře i na Moravě tkvěly především v členitosti společenské struktury a z ní plynoucích různých představ o udržení a naplnění nároku na politické vedení celého českého národa a různého stupně radikálnosti nacionálních přístupů.

Strany národněliberálního tábora přes veškeré programové a politické rozdíly a osobní animozity, které je někdy politicky rozdělovaly do protichůdných politických koalic, byly zakotveny v jednom společném sociomentálním milieu, v němž nacionální priority a měšťanský životní styl zůstávaly společným jmenovatelem. Zápasily o přízeň přibližně stejného okruhu voličstva a hledaly oporu ve vrstvách s obdobnou politickou subkulturou. Šlo o střední a zámožnější vrstvy české společnosti měst, k nimž patřila zejména inteligence, vyšší úřednictvo, příslušníci svobodných povolání, studentstvo, živnostníci a obchodníci a později také vznikající vrstva českých velkopodnikatelů. Po vzniku katolických a agrárních stran se základna tohoto tábora, která původně zahrnovala i český venkov, definitivně zúžila především na české liberálně laděné vyšší a střední vrstvy měst, ačkoli zejména na Moravě a ve Slezsku nebylo toto ohrazení vůči venkovu zdaleka tak absolutní.

Český národněliberální tábor se vymezoval v prvé řadě proti německým politickým stranám, uvnitř české politické scény pak hlavně proti sociální demokracii, politickému katolicismu a agrarismu. Na Moravě na rozdíl od Čech vzestup politického katolicismu a slabost českých pozic v moravských městech oslabovaly jeho konfrontaci s agrárním i sociálnědemokratickým táborem. Ve Slezsku naopak omezené možnosti národněliberálního tábora působovaly, že jeho vzdálenost od katolického tábora nebyla tak velká. Váha národněliberálního tábora byla ovšem oslabena nejen jeho stranickou rozdrobeností a disparátní

koaliční politikou jednotlivých stran, ale zejména ztrátami způsobenými zavedením všeobecného volebního práva a nástupem masových stran.

Také německý národněliberální tábor v českých zemích byl reprezentován několika stranami, které jako zemské strany byly součástí širšího německého stranického života v Předlitavsku. Dlouhá desetiletí přetrvávající hegemonie **NĚMECKÉ LIBERÁLNÍ STRANY** (Deutschliberale Partei), jež byla někdy označována též jako **ÚSTAVNÍ STRANA** (Verfassungspartei) a od roku 1896 nesla název **NĚMECKÁ POKROKOVÁ STRANA** (Deutsche Fortschrittspartei), byla od poloviny 80. let jak v rakouských, tak českých zemích vystavena konkurenci radikálního německého nacionálního hnutí, které ve srovnání s německými liberály oslovovalo i dosud politicky intaktní příslušníky radikalizovaných nižších vrstev a nad liberální požadavky povýšilo požadavky nacionální. Z jeho působení vzešla roku 1890 **NĚMECKÁ NACIONÁLNÍ STRANA** (Deutschnationale Partei), přeměněná o pět let později v **NĚMECKOU LIDOVOU STRANU** (Deutsche Volkspartei). V roce 1900 se od Německé lidové strany osamostanila **VŠENĚMECKÁ STRANA** (Alldeutsche Partei) – její separaci motivovalo výrazně všenněmecké a antisemitské působení *Georga von Schönerera* a *Karla Hermanna Wolfa*. Příslušníci Všenněmecké strany také bývali podle svého protagonisty označováni jako „schöneriáni“. Po vzájemném rozehodu dvou uvedených vůdčích osobností všenněmeckého hnutí se od Všenněmecké strany roku 1902 odštěpila **VOLNÁ VŠENĚMECKÁ STRANA** (Freialldeutsche Partei), vedená *K. H. Wolfem*, která se pak roku 1907 přeměnila na **NĚMECKOU RADIKÁLNÍ STRANU** (Deutschradikale Partei).

Německá lidová strana, podobně jako Všenněmecká strana a posléze Německá radikální strana – které za vlivné pozice na říšské úrovni v mnohém ohledu vděčily právě úspěchům jejich zemských organizací v českých zemích – svým silným nacionalismem i antisemitismem získávaly střední a nižší vrstvy měst i venkova a ohrožovaly tak dominanci německých liberálů (pokrokářů), kteří se tradičně opírali o etablované a hospodářsky silné vrstvy německého obyvatelstva. Bylo to patrné především v Čechách, kde všenněmci ve volbách v roce 1901 a radikálové ve volbách v letech 1907 a 1911 zaznamenali ve srovnání s ostatními zeměmi Předlitavska jedny z nejlepších výsledků. Na Moravě i ve Slezsku se však Německé pokrokové straně podařilo, ovšem za cenu vlastní nacionální radikalizace, najít společnou řeč s německými lidovci i radikály a udržet si tak mezi německými stranami hlavní slovo. Prostředkem k zachování určitého vlivu ve stále více se nacionalizující německé společnosti i patronát nad vznikajícími zájmovými, ale nacionálně laděnými stranami (Německou dělnickou stranou a Německou agrární stranou), se německým

pokrokářům staly nadstranické všenárodní střeškové organizace: na zemské úrovni Německá národní rada (Deutscher Volksrat) a Svaz Němců (Bund der Deutschen) a na říšské úrovni Německý národní svaz (Deutschnationaler Verband).

Pojátkem takto diferencovaného německého národněliberálního tábora se stal společný postup proti Čechům a nesmiřitelný postoj k sociální demokracii i německým křesťanským sociálům, který vedl k minimalizaci podílu těchto stran na německé parlamentní i sněmovní reprezentaci. Ostře vymezené hranice mezi německým národněliberálním táborem na jedné straně a táborem sociálnědemokratickým a křesťanskosociálním na straně druhé měly za následek pomalejší a méně zřetelné ohraničení Německé dělnické strany a Německé agrární strany, které i po roce 1907 v mnohém ohledu zůstávaly spojenci stran národněliberálního tábora. V ještě větší míře to platilo o německém živnostenském hnutí, které přes náběhy k založení vlastní strany, na rozdíl od českých živnostníků, nedospělo.

• Katolický tábor

Vzestup nacionálních a sociálních hnutí měl za následek politizaci katolického hnutí, které se vytvářelo dávno před vznikem prvních katolických stran a vyrůstalo ze dvou zdrojů, jednak z původního katolického křídla Národní strany, tvořeného hlavně katolickopolitickými jednotami, jednak z původně nepolitických sociálněreformních a podpůrných spolků a aktivit. V 90. letech oba proudy přerostly v samostatné politické strany. Katolický tábor v Čechách však zůstával rozštěpen do více stran a zmítán neshodami, protože oba proudy politického katolicismu, reprezentované nejprve **KŘESŤANSKO-SOCIÁLNÍ STRANOU V ČECHÁCH** (1894) a **NÁRODNÍ STRANOU KATOLICKOU V KRÁLOVSTVÍ ČESKÉM** (1897), zde šly dlouho vlastními cestami a procházely různými secesemi, fúzemi a také změnami názvů, takže v Čechách existovalo vždy několik, často navzájem mezi sebou soupeřících katolických stran. Naproti tomu na Moravě, kde měl český politický katolicismus své těžiště, spolu **KATOLICKÁ STRANA NÁRODNÍ NA MORAVĚ** (1896) a **MORAVSKO-SLEZSKÁ KŘESŤANSKO-SOCIÁLNÍ STRANA** (1899) od počátku v tandemu velmi úzce spolupracovaly a po volbách v letech 1906 a 1907 dokonce přerostly v jednu z nejsilnějších českých politických sil v zemi.

Také ve Slezsku, kde stoupenci obou křídel katolického hnutí aktivně spolupracovali s katolíky na Moravě – teprve roku 1907 zcela opustili zdejší organizaci Národní strany a založili katolickónárodní stranu a až v roce 1911

stranu křesťanskosociální – postupovali čeští katolíci společně, neprosadili se však výrazněji v říšských ani zemských volbách.

V odporu proti socialisticky a liberálně laděným silám se v rámci katolického tábora vytvořily organizační, programové a zejména mentální předpoklady pro formování vlastního, na ostatním českém národním hnutí nezávislého sociomorálního prostředí, v němž se alfou a omegou stanovisek ke všem dobovým otázkám stal poměr k církvi a náboženství. Obhajoba i prosazování křesťanských (katolických) postojů a zásad v politice i životě celé společnosti se staly tmelem husté sítě nejrůznějších nepolitických organizací. Politické, hospodářské, svépomocné a sociální organizování a nábožensko-kulturní působení v širokých vrstvách obyvatelstva zasahovala do každodenního života značné části populace a vytvářela tak svébytnou politickou subkulturu. Značnou zásluhu na zformování tohoto katolického milieu měly obranné reakce katolických sil na vystupňování antiklerikálních nálad ve společnosti, které se šířily pod vlivem liberálně sekularizačních tendencí (zápas o volnou školu, odluka církve od státu, rozlučka manželství, volnomyšlenkářské hnutí atd.).

Katolický tábor musel od počátku čelit soustředěnému náporu téměř všech stran ostatních čtyř táborů, které využívaly veškerých možností a příležitostí k jeho oslabení. Jeho ohrazení vůči nim tak bylo poměrně jednoznačné – zvláště pak na Moravě, kde katolíci naráželi na společný antiklerikální postup ostatních českých stran – nejpříkřejší však bylo vůči sociálnědemokratickému a národněsociálnímu táboru. Přes určité rozdíly v intenzitě vymezení katolického tábora vůči jednotlivým stranám nabylo každodenní zápolení v desetiletí před válkou velmi nesmířitelné podoby a intenzity. Na Moravě se dokonce vzájemný antagonismus klerikálních a antiklerikálních sil stal hlavní dělicí čarou na české politické scéně, protože váha katolického tábora zde byla jedním z hlavních projevů svébytné vzájemné konstelace českých politických stran a táborů.

Německý katolický tábor se vyvinul podobně jako český ze dvou zdrojů, z tradičního katolického konzervativismu a z křesťanskosociálních spolků, byl ovšem uvnitř německé společnosti českých zemí mnohem slabší a izolovanější a také vnitřně méně členitý. Na rozdíl od vzájemného vztahu českých katolíků a staročechů se od počátku vyvíjel ve značném konfliktu se svobodomyšlně orientovanou německou politickou reprezentací, která těžce nesla sepětí německých katolíků s konzervativními kruhy šlechty a jejich vlnatost v národnostních otázkách. Ostrakismus katolíků v „dobré“ německé společnosti a jejich vlastní roztržetost způsobily, že proces sjednocování katolických nepolitických spolků a přerod v jednotnou politickou organizaci byl značně zdlouhavý.

Probíhal v širším rámci německého politického katolicismu v celém Předlitavsku, zároveň však na zemské organizační platformě.

Zdařil se teprve po překonání dualismu mezi staršími konzervativními katolickými nepolitickými spolky, hlásícími se ke konzervativní **STRANĚ PRÁVA** (Rechtspartei) a později ke **KATOLICKÉ LIDOVÉ STRANĚ** (Katholische Volkspartei), založené roku 1895 v alpských zemích, a křesťanskosociálním hnutím, zaměřeným na nižší vrstvy, které se začalo od počátku 90. let rychle rozvíjet. Navazovalo na snahy starší generace sociálně smýšlejících katolíků kolem *Karla von Vogelsanga* (1818–1890) a jeho čelným představitelem se v této době stal vídeňský aktivista *Karl Lueger* (1844–1910). Roku 1895 se pak křesťanskosociální hnutí zformovalo v **RAKOUSKOU KŘESŤANSKO-SOCIÁLNÍ STRANU** (Österreichische Christlichsoziale Partei).

V českých zemích, kde křesťanskosociální hnutí vznikalo spíše jako ozvuk vývoje v rakouských zemích, docházelo k příklonu větší části německého katolicky smýšlejícího obyvatelstva k nacionálně vyhraněnějšímu křesťanskosociálnímu proudu politického katolicismu pozvolna až od konce 90. let. Dělo se tak především na základě spojování různých německých nepolitických spolků v celozemské svazy, které se staly základnou a oporou vznikajících zemských politických organizací německé křesťanskosociální strany v jednotlivých českých zemích. Tato cesta k prolnutí obou křídel německého politického katolicismu pod vlajkou křesťanskosociálního hnutí, k němuž v českých zemích hlavní měrou přispěli katoličtí aktivisté *Ambros Opitz* (1846–1907) v Čechách, baron *Philipp Hugo Wambold* a *Josef Schinzel* (1869–1944) na Moravě a hrabě *Friedrich Stolberg* (1877–1954) ve Slezsku, tak vlastně předznamenávala integraci německého katolického tábora v celorakouském měřítku. Ta byla v podobě organizačního spojení oslabené a jistotu ztrácející konzervativní Katolické lidové strany s Křesťansko-sociální stranou dovršena až roku 1907, zatímco např. Křesťansko-sociální zemská strana pro Moravu (Christlichsoziale Landespartei für Mähren), založená roku 1905, už v sobě zahrnovala oba původní proudy německého politického katolicismu.

Přestože němečtí křesťanští sociálové patřili po roce 1907 v celorakouském měřítku k nejpočetněji zastoupeným stranám na říšské radě, v českých zemích dokázali získat jen minimum říšských a zemských poslaneckých mandátů (v říšských volbách roku 1907 byl zvolen jen jeden poslanec na Moravě a roku 1911 jeden poslanec v Čechách), přestože počty hlasů, které obdrželi, nebyly, zvláště na Moravě a ve Slezsku, zanedbatelné – ve volbách v letech 1907 a 1911 se pohybovaly mezi 13 až 18 procenty. Tato disproporce mezi počty hlasů a mandátů platila i pro zemské volby, v nichž němečtí křesťanskosociální

kandidáti prorazili jen zcela výjimečně – v Čechách nezískali nikdy více než dva mandáty a na Moravě pak v letech 1896 a 1906 pouze jeden a roku 1913 dva mandáty.

Většinový volební systém působil v neprospěch německého křesťanskosociálního tábora, protože proti německým křesťanským sociálům ostře vystupovaly ve městech německé svobodomyšlné strany a sociální demokracie, na venkově zase především němečtí lidovci a radikálové a později i němečtí agrárníci, kteří všichni v užších volbách postupovali společně proti nim. Navíc nesmiřitelný postoj k sociálním demokratům vešel křesťanským sociálům, aby v užších volbách podporovali kandidatury ostatních německých stran. Vzhledem k tomuto úzkému manévrovacím prostoru tak německý katolický tábor nemohl v německém prostředí hrát zdaleka tak významnou roli jako český katolický tábor v českém prostředí.

• Sociálnědemokratický tábor

Český sociálnědemokratický politický tábor úzce souvisel s dlouholetou existencí dělnického hnutí, které vzdorovalo všem pokusům o ovládnutí a vyvíjelo se vedle obou národních hnutí autonomně. V protikladu k nim si naopak vytvářelo svébytné sociomorální milieu, v němž přetrvávala symbióza českých a německých sociálních demokratů, protože nacionalizace byla v českých zemích dlouho tlumena jednak dominující ideologií internacionalismu v dělnickém hnutí, jednak převládajícím protikladem mezi dělníkem – jak českým, tak německým – a německým kapitalistou.

Vstup sociálních demokratů do říšské rady roku 1897 a na Moravě po moravském vyrovnání z roku 1905 i do zemského sněmu přispěl k postupnému odeizení českých a německých sociálních demokratů a k jejich sblížení s národně vymezenými politickými bloky. K politickému vzestupu **SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKE STRANY DĚLNICKÉ V RAKOUSKU** (Sozialdemokratische Arbeiterpartei in Österreich) napomohla zejména její vnitřní konsolidace po hainfeldském sjezdu (1888/1889) i politické „zviditelnění“ v období hnutí za všeobecné hlasovací právo v roce 1893 a zejména účast v parlamentární politice po roce 1897, která z ní učinila vážného soupeře stávajících stran.

Národnostní federalizace organizační struktury rakouské sociální demokracie na jejím 6. sjezdu v roce 1896, která se v českých zemích postupně prosazovala už od sjezdu v Břevnově roku 1878 a na sjezdu roku 1893 v Českých Budějovicích dostoupila k budování vlastní organizační struktury, reflektovala

situaci, kdy se na nižších organizačních stupních dlouhodobě vytvářely národnostně jednotné spolky a organizace, kdy však zároveň na říšské a zemské úrovni i na úrovni volebních krajů byla zachována organizační jednota a společné internacionální vedení bez ohledu na národnostní složení nižších organizačních stupňů strany. Tuto organizační strategii se i v národnostně smíšených českých zemích celkem dařilo prosazovat až do poloviny prvního desetiletí 20. století. Změny po zavedení všeobecného hlasovacího práva v roce 1907 a spory mezi vídeňskou a pražskou odborovou komisí o ovládnutí odborů, které vyvrcholily rozštěpením české sociální demokracie na autonomisty a centralisty (1910–1911), však urychlily přechod ke zcela samostatnému politickému postupu českých a německých sociálních demokratů, kteří tak v tomto období byli v českých zemích reprezentováni třemi stranami – **ČESKOSLOVANSKOU SOCIÁLNĚ DEMOKRATICOU STRANOU DĚLNICKOU**, nezávislou na vídeňském vedení sociální demokracie (tzv. autonomisté), zemskými organizacemi německé **SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKE STRANY DĚLNICKÉ V RAKOUSKU** (Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs), která zůstávala součástí federalizované celorakouské sociálnědemokratické strany, a od roku 1911 také nově ustavenou **ČESKOU SOCIÁLNĚ DEMOKRATICOU DĚLNICKOU STRANOU V RAKOUSKU** (tzv. centralisté), která zachovávala věrnost vídeňskému celorakouskému vedení strany.

Čeští sociální demokraté se po roce 1907 stali stranou s největším voličským potenciálem a tím také důležitým faktorem utváření politických poměrů. Jejich volební zisky, jichž dosáhli v počtu odevzdaných hlasů, však byly minimalizovány většinovým volebním systémem, při němž ve druhém kole voleb často docházelo k volebním koalicím zaměřeným proti sociální demokracii. Přestože v Čechách a ve Slezsku v říšských volbách v letech 1907 i 1911 sociální demokraté zvítězili s více jak jednou třetinou všech českých hlasů (ve Slezsku roku 1907 dokonce s téměř 66 %), v souhrnu získali necelou jednu čtvrtinu všech českých říšských mandátů – 24 mandátů v roce 1907 a 25 v roce 1911.

Od ostatních českých stran sociální demokraty oddělovaly značné ideově-politické rozdíly i mentální stereotypy a předsudky. Na Moravě, kde byli počtem volebních hlasů nejsilnější katolíci, se sociální demokraté stali postupně politickým partnerem nekatolických stran. Animosita těchto stran vůči sociálním demokratům zde byla oslabována podílem sociálních demokratů na zemské politice, kterou umožnila zemská volební reforma z roku 1905, a potřebou čelit převaze politického katolicismu. Díky této konstelaci došlo k vytvoření tzv. bloku pokrokových stran (sociálnědemokratické, lidovo-pokrokové

a agrární) a sociální demokraté (autonomisté) se při říšských volbách v roce 1911 počtem mandátů dokonce stali nejsilnější českou stranou na Moravě. Ve Slezsku, kde jak autonomistická, tak centralistická sociální demokracie získaly roku 1911 každá více jak třetinu českých hlasů, však dobyli sociální demokraté (centralisté) jen jeden mandát proti dvěma mandátům českých agrárníků.

Německý sociálnědemokratický tábor vzešel podobně jako český z dlouhodobé organizační, sociální a odborářské činnosti původně národnostně nerozčleněné sociálnědemokratické strany. Jeho národně autonomní formování se prosazovalo jen pozvolna v souvislosti s postupem národnostní federalizace celorakouské sociální demokracie. Autonomní zemské organizace německé sociální demokracie se podobně jako české začaly tvořit už v 90. letech – značný krok k tomu byl učiněn na sjezdu německých sociálních demokratů z Moravy roku 1892 v Šumperku a z celého Předlitavska roku 1898 v Linci – ale těsná spolupráce s českými sociálními demokraty, přestože byly vytvořeny národně jednobarevné místní a někdy i okresní organizace, pokračovala i nadále, zvláště v rámci nové organizační struktury, zavedené po roce 1897 podle volebních krajů ve všeobecné volební kurii.

Hranice mezi německou sociální demokracií a ostatními německými politickými tábory byla ještě striktnější a svébytnost politické subkultury sociálních demokratů pevněji zakotvena (zakládání mateřských školek, místních kulturních rad ap.), než tomu bylo v případě české sociální demokracie. Proto také izolace německých sociálních demokratů německými stranami byla důslednější a jejich volební výsledky o to menší. Získali kolem 40 % hlasů v říšských volbách roku 1911, dosažený jak v Čechách, tak ve Slezsku, stačil k získání pouze asi 16 % německých mandátů v Čechách a 10 % mandátů ve Slezsku. Na Moravě byly jejich pozice a volební výsledky ještě slabší, a to i v zemských volbách, v nichž obdrželi roku 1906 a roku 1913 vždy jen po jednom mandátu.

• Agrární tábor

Český agrární politický tábor byl reprezentován v každé zemi vždy jen jednou stranou – ta byla v Čechách založena roku 1899, na Moravě a ve Slezsku roku 1904 (k vyčlenění zemské organizace ve Slezsku z moravskoslezské části strany pak došlo roku 1912). Tyto zemské strany v roce 1905 zastřešil společný výkonný výbor a vzápětí poté byla jejich integrace dovršena vznikem **ČESKO-SLOVANSKÉ STRANY AGRÁRNÍ**.

Agrární hnutí v českých zemích se vyvíjelo ovšem již dávno předtím, politicky se však začalo osamostatňovat od poloviny 90. let. Reagovalo tak na

prohloubení zájmových rozdílů mezi stranami, v nichž dosud rolnictvo hledalo své politické mluvčí, a mezi agrárními zájmy venkova. Vzrůstající napětí mezi agrárním hnutím a vedením staročeské a mladočeské strany, které se stále zřetelněji vymezovaly jako strany městských vrstev a podnikatelských a finančních kruhů, a také distance, která dělila liberálně laděné rolnictvo na jedné straně od rolnického křídla katolických stran i velkostatkářů a na druhé straně od působení sociální demokracie na nejnižší venkovské vrstvy, lemovaly cestu agrárníků k vytvoření vlastní, zcela samostatné politické organizace.

Vznik agrární strany tak souvisel s ohraničením zájmově orientovaných vrstev jednak proti městským stranám a jednak proti politickému katolicismu. Agrární strana se přitom mohla opřít o politické zkušenosti rolnictva, které patřilo k důležité složce národního hnutí a významně profitovalo z klíčového významu venkova pro českou politiku. To jí také napomohlo k tomu, aby se brzy po svém vzniku stala jednou z nejsilnějších politických stran – v Čechách byla po volbách v letech 1907 a 1911 ziskem poslaneckých mandátů vůbec nejpočetněji zastoupenou českou stranou na říšské radě.

Podobná tendence k politizaci původně stavovsky orientovaného hnutí se prosadila i v německém prostředí, s tím rozdílem, že vzhledem k sociální struktuře německé společnosti bylo německé agrární hnutí mnohem slabší než české a také mnohem déle závislé na patronaci stran národněliberálního tábora. Němečtí agrárníci poslanci se rekrutovali převážně z Německé lidové strany a Německé radikální strany a dlouho zůstávali těmto stranám věrni, přestože vytvářeli vlastní agrární parlamentární seskupení, které však bylo činné jen v čistě agrárních záležitostech. K formálnímu založení **NĚMECKÉ AGRÁRNÍ STRANY** (Deutsche Agrarpartei) tak došlo se značným zpožděním, a sice v Čechách až v roce 1905, na Moravě po neúspěšném pokusu z roku 1906 až v roce 1914 a ve Slezsku, kde od roku 1906 působil Svaz německých rolníků Slezska (Bund deutscher Landwirte Schlesiens) dokonce vůbec ne, i když jak v Čechách, tak na Moravě a ve Slezsku dávno předtím existovaly agrárně vymezené poslanecké frakce a spolky, které někdy na německé politické scéně tvořily jazýček na vahách mezi radikálními a umírněnými stranami.

Pozice německého agrárního politického tábora byly jiné než v případě českém. Vznik Německé agrární strany oslabil radikální křídlo německé politiky a sekundárně působil ve prospěch německých pokrokářů. Německá agrární strana nemohla ovšem hrát v německém prostředí tak významnou roli jako česká v českém, přestože zejména v Čechách patřila k nejsilnějším německým stranám a měla dokonce ve vídeňské vládě i svého ministra.

• Národněsociální tábor

Rovněž český národněsociální tábor byl reprezentován jen jednou stranou. V druhé polovině 90. let v českém případě a od přelomu století také v německém případě docházelo k formování sil, které kladly důraz na prosazování zejména sociálních zájmů nižších vrstev měst, ale na rozdíl od sociální demokracie a vlastně zejména proti ní tak činily na základě akcentovaného nacionalismu. Důraz na nacionální a sociální priority a nespokojenost se stranami, které tyto priority primárně prosazovaly, daly roku 1897 vzniknout **ČESKÉ STRANĚ NÁRODNĚ SOCIÁLNÍ** v Čechách, roku 1898 na Moravě a po několika nábězích (1898 a 1902) s konečnou platností roku 1911 i ve Slezsku.

Národněsociální tábor, představovaný v každé zemi jednou zemskou stranou, se profiloval hlavně v odporu vůči sociální demokracii na jedné straně a v opozici proti mladočechům na straně druhé. Protože národní sociálové v zápase o vliv na nižší městské vrstvy naráželi na silnou konkurenci jak sociální demokracie, tak měšťanských stran, které se vzhledem k relativně méně členité sociální struktuře české společnosti těchto vrstev nevzdávaly, národněsociální tábor se profiloval a definoval obtížněji než ostatní tábory a také jeho politická kultura byla rozpolcena křížením nacionálních a sociálněreformních přístupů.

V německém prostředí hnutí německých národních dělníků zůstávalo déle než české pod politickou patronací německých nacionálních stran, zvláště Německé radikální strany. Přesto se však postupně osamostatnilo v podobě **NĚMECKÉ DĚLNICKÉ STRANY** (Deutsche Arbeiterpartei), a to v Čechách roku 1904, na Moravě roku 1906 a ve Slezsku roku 1907. V předlitavském měřítku její zemské organizace v Čechách a ve Slezsku patřily dokonce k nejsilnějším a jistých úspěchů dosáhly i při říšských volbách v roce 1911, na Moravě naproti tomu jen v zemských volbách v letech 1906 a 1913 se získalo dvou, resp. tři zemských mandátů. Ale i tehdy Německá dělnická strana podléhala mnohem více než čeští národní sociálové gravitační síle národněliberálního tábora. Německou dělnickou stranu s ním spojoval jak silný nacionalismus, tak také společně sdílený nesmířitelný odpor k sociální demokracii i ke křesťanským sociálům. Stále více patrný zájmový a sociomentální odstup od německých vyšších vrstev ji však od národněliberálního tábora, zejména od německých pokrokářů, postupně vzdaloval.

5. Závěr

Z bližšího pohledu na formování politické scény v českých zemích v letech 1861–1914 je zřejmých několik podstatných skutečností:

- I přes vnější podobnost systému českých a systému německých politických stran lze mezi oběma celky vysledovat určité rozdíly, jejichž jádro spočívalo hlavně v odlišné roli, kterou jednotlivé strany a tábory hrály uvnitř i vně nacionálně vymezené politiky. Nejmarkantnějším příkladem mohou být rozdíly v postavení a úloze českého a německého katolického tábora i různá úspěšnost stran českého a německého národněliberálního tábora při překonávání důsledků nástupu masových stran.
- Také dělicí linie (hranice) mezi jednotlivými tábory neprobíhaly v českém a německém prostředí vždy se stejnou rozhodností a nepropustností. Na rozdíly v intenzitě vzájemného ohraničení jednotlivých táborů působily kromě jiných faktorů především odlišnosti v sociálněekonomické struktuře české a německé společnosti.
- Diference v systému politických stran se neomezovaly jen na rozdíly mezi spektrem českých a německých politických stran, ale měly také svůj zemský rozměr. Rozdíly v postavení stran a jejich systému v jednotlivých českých zemích byly kromě zmíněných okolností podmíněny také existencí zemských sněmů a svébytné politiky na zemské úrovni.
- Charakter a podoba systému politických stran v českých zemích byly na druhé straně ovlivňovány i určitou asymetrií politické scény českých, německých i polských stran. Zatímco manévrovací prostor českých stran byl omezen prakticky jen na české země a půdu říšské rady, akční radius německých stran, které byly součástí stran s celorakouskou působností, byl mnohem větší. Podobně nezůstávaly na prostor českých zemí omezeny ani polské strany ve Slezsku, ale napojovaly se na systém politických stran v Haliči. Vývoj německých stran v českých zemích stejně jako polských stran ve Slezsku tak byl spoluurčován také vývojem jejich sesterských stran mimo hranice českých zemí.
- Přes tyto nacionálně a teritoriálně podmíněné zvláštnosti tvořily politické strany v českých zemích sice mnohohvrstevnatý a mnohotvárný, ale vzájemně provázaný a svébytný stranický systém, jehož jednotlivé národně či zemsky pojaté části představovaly autonomní, nikoliv však zcela samostatné dílčí systémy, které naopak byly součástí politického systému i na předlitavské úrovni.

Výsledky 1. kola voleb do poslanecké sněmovny říšské rady roku 1907 a roku 1911

v Čechách	1907	1911
čeští sociální demokraté (autonom.)	278 113	249 483
čeští agráři	154 331	182 369
čeští národní sociálové	71 773	87 149
čeští klerikálové a křesť. sociálové	83 519	83 124
mladočeši	78 679	56 673
radikální pokrokáři	9 899	–
radikální státoprávníci	7 879	–
státoprávní pokrokáři	–	20 916
čeští pokrokáři (realisté)	6 133	4 984
staročeši	9 932	2 803
čeští soc. demokraté (centralisté)	–	236
samostatní kandidáti a nestraniční	9 072	10 588
němečtí sčítací kandidáti	6 478	6 382
roztříštěné hlasy	3 204	–
celkem platných hlasů	719 012	891 861
něm. soc. demokraté	169 012	165 481
něm. agráři	94 075	67 624
volní všenněmci (něm. radikálové)	55 443	68 523
něm. pokrokáři	27 843	26 004
něm. křesť. sociálové	28 765	28 026
něm. lidová strana	16 582	3 510
všeněmci (schönerriáni)	17 597	17 847
samostatní všenněmci	3 659	–
německá dělnická strana	3 486	21 951
volní socialisté	5 289	4 074
samost. kandidáti	2 806	–
bezpartijní	–	6 759
čeští sčítací kandidáti	9 998	3 039
čeští soc. demokraté (autonom.)	–	5 424
roztříštěné hlasy	1 914	1 486
celkem platných hlasů	436 469	419 748
na Moravě		
české volební okresy:		
národní katolíci	98 981	127 992
čeští soc. demokraté (autonom.)	101 985	91 300
čeští soc. demokraté (centralisté)	–	8 624
čeští agráři	52 386	67 769
lidová strana (pokroková)	37 845	34 443
staročeši	22 292	7 069

čeští pokrokáři (realisté)	7 884	–
národní sociálové	3 328	8 757
živnostenská strana	–	3 199
samostatní kandidáti	6 880	214
roztříštěné hlasy	1 825	1 287
celkem platných hlasů	333 406	350 654
německé volební okresy:		
něm. sociální demokraté	42 319	39 170
něm. pokrokáři	31 224	33 207
něm. lidová strana	26 656	13 472
něm. křesťanští sociálové	25 653	19 044
volní všenečci (něm. radikálové)	10 086	17 159
všenečci	1 191	60
něm. agrárníci	1 305	17 013
něm. dělnická strana	–	1 155
živnostenská strana	150	–
sionisté	–	479
čeští kandidáti	76	27
roztříštěné hlasy	1 488	1 219
celkem platných hlasů	140 213	142 007
ve Slezsku		
něm. soc. demokraté	21 510	21 710
něm. agrárníci	5 193	10 278
něm. křesťanští sociálové	8 003	8 838
něm. pokrokáři	5 481	6 353
něm. lidová strana	11 920	5 831
něm. dělnická strana	–	2 690
volní všenečci (něm. radikálové)	2 753	2 210
všenečci	–	27
polští sociální demokraté	13 472	12 623
polští křesťanští sociálové	11 210	6 039
polští agrárníci	4 971	–
polská strana lidová	–	9 114
polská národní strana	3 675	–
proněmečtí Poláci	–	5 902
čeští sociální demokraté	9 862	11 056
soc. demokraté bez nár. rozlišení	10 379	(centralisté) 10 507
česká národní strana	9 828	1 893
česká pokroková strana	687	–
čeští agrárníci	67	7 576
roztříštěné hlasy	820	94
celkem platných hlasů	119 831	123 209

Tabulka byla sestavena podle oficiálních rakouských statistik.

19. STRANICKOPOLITICKÝ SYSTÉM V ČESKOSLOVENSKU V LETECH 1918 –1938

JOSEF HARNA

1. Charakter politického stranictví

V první Československé republice měly politické strany od počátku výjimečné postavení. Byly základními součástmi struktury politického systému a zároveň zasahovaly do řady nepolitických oblastí života společnosti. S jistou dávkou kritičnosti až ironie byla dokonce první republika ve své době označována za stát politických stran. Kromě toho, že uvedenou výtku nelze brát zcela bez výhrad, je otázkou, zda šlo o jev jednoznačně negativní.

Politické stranictví je vždy jen jednou ze strukturálních částí politického systému dané země či státu. Vedle politických stran působí na společnost další mocenskopolitické faktory, především instituty ústavního systému, ale i jiná mocenská seskupení, která zpravidla vliv politických stran více či méně omezují. V podmínkách první republiky tuto roli plnily tzv. skupina Hradu, ekonomická a finanční centra a především téměř nepřeborné množství nepolitických organizací a institucí, které ve svém celku vytvářely bohatě strukturovanou občanskou společnost. Kromě toho strany samotné nebyly uceleným, jednolitým mocenským faktorem, neboť hájily ze své podstaty partikulární zájmy jednotlivých skupin obyvatelstva, vznikaly tak mezi nimi konkurenční vztahy, což znemožňovalo i těm nejsilnějším z nich strhnout na sebe nekontrolovatelnou moc. Tyto skutečnosti pak ve svém souhrnu zaručovaly trvání pluralitní demokracie. Přesto však byly pozice politických stran v meziválečném Československu svým způsobem nadstandardní. Pro charakter systému je zajímavé, že tuto tezi lze vztáhnout nejen na strany, které se přímo podílely na moci, ale týká se i některých stran opozičních, a dokonce i těch, které po roce 1918 zaujaly zcela negativistický postoj k československému státu.

Silný vliv politických stran zejména v českém prostředí byl patrný již před první světovou válkou. Šlo o jev vyplývající z tehdejšího neplnoprávného postavení českého národa v habsburské monarchii. Navzdory převažující loajalitě vůči říši existoval mezi Čechy a státem trvalý stav odcizení a za této situace byly české politické strany nuceny suplovat v řadě oblastí funkce, které po

národ obvykle vykonává stát. Tuto roli si politické strany chtěly udržet i po převratu a do určité míry se jim to podařilo. Jejich postavení se dokonce ještě upevnilo, neboť v okamžiku zhroucení habsburské monarchie přestala alespoň na přechodnou dobu existovat jakákoliv autorita státní moci a české strany se staly vlastně jedinými nositeli politické vůle. Rozhodující měrou se pak podílely na konstituování nejvýznamnějších politických institucí nově vznikajícího státu (pražský Národní výbor, Revoluční národní shromáždění, vláda) a snažily se prostřednictvím těchto orgánů své pozice stabilizovat. Do značné míry se jim to dařilo, i když pak státní moc, jakmile se již zformovala, začala působit jako autonomní faktor, který ovšem musel hledat a prosazovat kompromisní východiska při střetu partikulárních zájmů stran. Podstatně odlišné postavení měly samozřejmě strany, které nový stát odmítaly.

Každodenní život občanů ovlivňovaly politické strany nejen svou účastí ve vrcholových orgánech státu, ale také svou účastí v samosprávných orgánech (v obcích), a ještě více působily svou trvalou aktivitou v mimopolitické sféře. V tomto ohledu lze spatřovat největší zvláštnost politického stranictví v první republice. Strany si k naplnění své „společenské role“ vytvářely řadu přidružených, zájmových, odborových i hospodářských organizací, které svou nabídkou hospodářských výhod, příslibem kariéry nebo jen prostým poskytnutím možností kulturního vyžití k sobě pevně připoutávaly určitou část veřejnosti. Z toho také plynul dojem a nejen dojem, ale i trvalý rys československé společnosti, totiž vysoký stupeň politizace veřejného života. Ačkoli šlo o nadsázku, s oblibou se již v tehdejší době uvádělo, že strany provázejí člověka od kolébky až do hrobu. Jako důsledek těchto skutečností se citelně projevovalo štěpení společnosti na poměrně ostře vyhraněné stranicky zbarvené segmenty.

Jiným typickým rysem struktury politického stranictví první republiky byla jeho fragmentace. Tento příznak měl také, podobně jako již zmíněné mocenské postavení politických stran, starší tradici. Tříštění politického spektra společností před první světovou válkou bylo vyvoláno působením několika objektivních faktorů, které se v určité fázi vývoje stávaly stranotvornými principy. Nesporně primární bylo pestré národnostní složení obyvatelstva. V českých zemích, v menší míře i na Slovensku, se během 19. století, v procesu modernizace společnosti, vytvořily relativně izolované národní pospolitosti (Češi – Němci, Slováci – Maďaři, a další národnostní menšiny) a každá z nich si postupně vytvořila vlastní straniekopolitické spektrum, které víceméně odráželo její vnitřní sociální a ideovou skladbu. Jen ojediněle se podařilo překročit bariéru národní příslušnosti a ustavit stranu internacionální. V rámci jednotlivých etnik měla téměř každá sociální skupina, podle dobové terminologie každý

stav, tendenci vytvořit si vlastní nástroje k prosazování svých politických požadavků. Právě toto prolínání a křížení dvou či více stranotvorných faktorů vyvolalo v život množství stavovských politických stran. Vedle toho však, ačkoli jen ojediněle, vznikaly i strany založené převážně na ideových principech (např. strany konfesionální). Politická sféra se rozčlenila na řadu stran a stranic, které spolu vedly stálý konkurenční zápas o členy a stoupence a o podíl na moci. V určité fázi svého rozvoje však strany narazily na meze vyplývající z limitované početnosti konkrétní sociální vrstvy, jejíž zájmy chtěly zastávat (dělnictvo, zemědělci, živnostníci, inteligence, vyšší sociální vrstvy – podnikatelé). Snaha překročit vymezenou sféru zájmu byla nejčastější příčinou politického napětí a mezistranických střetů. Reálnou nadějí podílet se výrazněji na tvorbě moci měly ovšem v podmínkách všeobecného volebního práva a při respektování zásady poměrného zastoupení jen některé masové politické strany.

Na první pohled se zdá, že první Československá republika převzala již hotovou strukturu politického stranictví. Tuto optiku však vyvolává jen situace v českých zemích, jejich převaha či časový předstih ve sféře politické, ekonomické i v dalších oblastech. Stranickopolitické schéma zde skutečně představovalo jeden z významných prvků kontinuity vývoje. Jeho základní rysy se vytvořily na přelomu 19. a 20. století. Platí to jak pro české, tak i německé stranictví. Změny, které vyvolala válka a její následky, byly sice početné, ale šlo v zásadě jen o dílčí přesuny. Československo ovšem nelze ztotožňovat pouze s českými zeměmi. V jiných částech státu – na Slovensku a Podkarpatské Rusi – byla situace odlišná. Teprve po začlenění těchto území do Československé republiky tam vznikly podmínky, které urychlily krystalizaci politických stran.

2. Struktura politického stranictví

Všechny hlavní české politické proudy působící v českých zemích přestály, někdy jen trochu modifikované, první světovou válku a zaujaly významné místo v politickém systému nového státu. Tak mladočeský proud pohltil v lednu 1918 drobná národně orientovaná seskupení a přes přechodnou etapu státoprávní demokracie se v republice etabloval v podobě **ČESKOSLOVENSKÉ NÁRODNÍ DEMOKRACIE**. Strana národněsociální se spojila s částí realistů, pokrokářů a anarchokomunistů a představila se na přechodnou dobu jako **ČESKÁ STRANA SOCIALISTICKÁ**, od ledna 1919 jako **ČESKOSLOVENSKÁ STRANA SOCIALISTICKÁ**. Nadále si v ní zachoval převahu bývalý směr národněsociální. Sjednocující proces se prosadil v dosud velmi

roztříštěném táboře politického katolicismu, jeho výsledkem bylo vytvoření **ČESKOSLOVENSKÉ STRANY LIDOVÉ**. Agrární strana představovala na prahu republiky silný a konsolidovaný subjekt, plně připravený podílet se na moci. Převážně z agitačních důvodů přijala označení **REPUBLIKÁNSKÁ STRANA ČESKOSLOVENSKÉHO VENKOVA**, od roku 1922, kdy se sloučila se slovenskými agrárníky, nesla název **REPUBLIKÁNSKÁ STRANA ČESKOSLOVENSKÉHO LIDU ROLNICKÉHO A MALOROLNICKÉHO**. Nejsilnější z hlediska počtu stoupenců byla zpočátku **ČESKOSLOVENSKÁ SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKÁ STRANA DĚLNICKÁ**, která v posledním roce války překonala krizi vyvolanou jejím původním loajálním postojem k rakousko-uherskému mocnářství a jako první se sloučením české strany se slovenskými sociálními demokraty (v prosinci 1918) stala stranou celostátní. Uvnitř ní však již sílily rozpory mezi sociálně-reformním a revolučním proudem, které během tří let vyústily v rozkol vedoucí k vytvoření masové internacionální **KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA** (v roce 1921). Válku přežila i zatím méně významná **ČESKOSLOVENSKÁ ŽIVNOSTENSKO-OBCHODNICKÁ STRANA STŘEDOSTAVOVSKÁ**, která také překonala vábení dalších politických stran, usilujících údajně v zájmu koncentrace českého politického stranictví o pohlčení jejích členů. Tuto stranu naopak v republice očekával znatelný extenzivní růst. Další drobnější české politické strany skomíraly a většinou v krátké době mizely z politické scény. Také jednotlivé pokusy o secesi a vytvoření nové strany byly zpravidla neúspěšné, jak o tom svědčí např. pokus o odštěpení moravského křídla národní demokracie a vytvoření **NÁRODNÍ STRANY PRÁCE** v roce 1925, která po čtyřech letech existence splynula s Československou stranou národně socialistickou.

Složitéjší situaci přinesl vznik nového státu německým politickým stranám. Nezměnila se sice základní struktura německého politického stranictví, ale jiný byl vnější rámec existence německých stran. Do roku 1918 působily v prostředí německého obyvatelstva českých zemí německorakouské strany s organizační sítí a aktivitami rozvíjenými v rámci celého Předlitavska. Po vzniku nových státních hranic byly organizace těchto stran v českých zemích odtrženy od svých vídeňských centrál a strany byly nuceny nově se konstituovat. Zachovaly si však ideovou kontinuitu s dřívější etapou činnosti. K jejich rychlému organizačnímu sjednocení přispěla existence bývalých zemských stranických orgánů. Zemské organizace si jen vytvořily celostátní ústředí. Nejtíživější pro ně bylo, že se změnilo jejich postavení v rámci politického systému. Ze stran privilegovaných, úzce spjatých se státem, se najednou staly stranami národnostní menšiny, která navíc zcela kategoricky odmítla nové státoprávní

uspořádání. Působily sice ve státě, který respektoval principy rovnoprávnosti všech občanů bez ohledu na národní příslušnost, jejich vůdci i členové však nebyli schopni psychicky strávit onu změnu svého postavení. Proto se zpočátku všechny německé strany kategoricky vyslovily proti novému státu a jen postupně se dařilo část z nich získat ke spolupráci při řízení státních záležitostí. Jak se později ukázalo, i loajalita těchto tzv. aktivistů byla velmi labilní. Spektrum německých politických stran se však přes uvedené problémy rozvinulo v plné šíři, podobalo se výrazně struktuře českého politického stranictví, byl v něm jen patrný vyšší stupeň politického extremismu (vliv nacionalismu i komunismu).

V Československu se tak v průběhu let 1919 a 1920 ustavilo několik větších německých stran, a to **SVAZ ZEMĚDĚLCŮ** (Bund der Landwirte), **NĚMECKÁ KŘESŤANSKO-SOCIÁLNÍ STRANA LIDOVÁ** (Deutsche Christlichsoziale Volkspartei), **NĚMECKÁ DEMOKRATICKÁ STRANA SVOBODOMYSLNÁ** (Deutschdemokratische Freiheitspartei), **NĚMECKÁ STRANA ŽIVNOSTENSKÁ** (Deutsche Gewerbeapartei), **NĚMECKÁ NACIONÁLNÍ STRANA** (Deutsche Nationalpartei), **NĚMECKÁ NACIONÁLNĚ SOCIALISTICKÁ STRANA DĚLNICKÁ** (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei). Početně nejsilnější byla **NĚMECKÁ SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKÁ STRANA DĚLNICKÁ** (Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei), v níž podobně jako v československé sociální demokracii probíhala diferenciací a masa jejích členů přešla během roku 1921 do Komunistické strany Československa. Další, drobné německé strany postupně mizely z politické scény.

Významnou změnu doznalo v důsledku spojení s českými zeměmi slovenské stranickopolitické spektrum. Na Slovensku probíhala teprve po vzniku republiky vrcholná fáze politické diferenciací a zakládání slovenských politických stran. **SLOVENSKÁ NÁRODNÁ STRANA**, která do té doby reprezentovala slovenské národní hnutí, prožívala těžké období rozehodu s některými politickými proudy, které uvnitř ní krystalizovaly již před válkou. Osamostatnil se katolický proud v podobě **SLOVENSKEJ ĽUDOVEJ STRANY** a v několika fázích se také oddělil agrární proud, který směřoval ke sloučení s českými agrárníky. Zároveň se projevovaly snahy o proniknutí českých stran do slovenského prostředí. Tyto snahy měly v zásadě dvě formy. Úspěšnější z nich bylo, jak se to ukázalo v případě agrárního hnutí a také v případě sociálnědemokratických stran, úsilí o propojení českých stran s obdobnými slovenskými politickými proudy. Integrace s českým partnerem však nebyla nikdy úplná. V obou celostátních stranách trvale existovala tzv. slovenská křídla, která měla

poněkud odlišné požadavky a reagovala jinak na vnější podněty. Pokus o sloučení katolických stran ustrnul jen na volebním souručenství Československé strany lidové a Slovenskej ľudovej strany ve volbách do Národního shromáždění v roce 1920. Poté se však tyto strany opět rozešly a působily samostatně. Zatímco Československá strana lidová byla téměř trvalou součástí vládních koalic, Slovenská ľudová strana se stala, až na krátkou epizodu účasti ve vládě panské koalice, stranou opoziční.

Druhá tendence usilující o propojení politického systému českých zemí a Slovenska, totiž snaha o organizační zakotvení českých stran na Slovensku, byla veskrze neúspěšná. Ojedinelé organizace národních socialistů, národních demokratů či strany lidové zde získaly jen nepodstatný vliv, a to ještě převážně jen mezi českými úředníky, učiteli a zaměstnanci, kteří přicházeli po převratu na Slovensko řešit nedostatek domácích kvalifikovaných sil. Slovenské stranictví tak bylo kusé, jeho struktura jen zvýrazňovala asymetrii, která existovala v postavení Slovenska v Československu navzdory všem pokusům o jeho plnou integraci do československého státu.

Obdobné problémy jako německé strany v českých zemích musely na Slovensku a na Podkarpatské Rusi řešit strany maďarské. Odmítaly začlenění těchto území do československého státu, ale navíc vzhledem k tomu, že šlo většinou o strany honorační, byly nuceny budovat si celou organizační strukturu od základních organizací až po celozemská ústředí. Nejsilnější maďarskou stranou, která se po roce 1918 v Československu prezentovala, byla **ZEMSKÁ KŘESŤANSKO-SOCIÁLNÍ STRANA** (Országos Keresztényiszoalista Párt), která získávala stoupence i mezi Němci žijícími na Slovensku. Vedle ní se ustavila **MAĎARSKÁ ZEMSKÁ STRANA ZEMĚDĚLCŮ A MALOROLNÍKŮ** (Országos Magyar Kiszgazda és Földmives Párt), která usilovala i o rozšíření svého vlivu do řad živnostníků a posléze se v roce 1925 přeměnila v **MAĎARSKOU NÁRODNÍ STRANU** (Magyar Nemzeti Párt). V sociálnědemokratickém táboře se rovněž na přechodnou dobu zformovala společná **MAĎARSKO-NĚMECKÁ SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKÁ STRANA** (Magyar és Német Socialdemokrata Párt), která spolupracovala s československou sociální demokracií. Vedle těchto stran se pokoušela vcelku bez úspěchu uchytit v politickém systému řada dalších politických stran a seskupení. Úsilí o sjednocení maďarského nacionalistického tábora vyvrcholilo až v roce 1936, kdy vznikla spojením křesťanskosociální a národní strany **SJEDNOCENÁ MAĎARSKÁ STRANA** (Egyesült Magyar Párt). Vzhledem k malému podílu maďarské národnosti na celkovém počtu obyvatelstva (5,6 %) se mohly maďarské strany v systému poměrného zastoupení prosadit

pouze v omezené míře. Jen některé vyhledávaly spolupráci s ideově obdobnými stranami československými.

Polské politické strany, které působily jen na Těšínsku, měly ještě omezenější působnost. Pro menší početnost polské menšiny nebylo také jejich spektrum příliš diferencované. Příčinou byly i národněobranné tendence, které do jisté míry překrývaly specifické stavovské zájmy jednotlivých vrstev polského obyvatelstva. Po uklidnění situace vyvolané sporem o Těšínsko mezi Československem a Polskem se v roce 1921 ustavila **POLSKÁ SOCIALISTICKÁ STRANA DĚLNICKÁ V ČESKOSLOVENSKU** (Polska Socjalistyczna Partia Robotnicza w Czechosłowacji). Téměř ve stejné době obnovil svou činnost **SVAZ SLEZSKÝCH KATOLÍKŮ** (Związek Śląskich Katolików) a **POLSKÁ LIDOVÁ STRANA** (Polskie Stronnictwo Ludowe). Obdobně jako u dalších jinonárodních stran i v polském prostředí pak probíhaly dílčí přesuny, zásadní názorové tábory však přetrvávaly.

Pozoruhodným jevem, který dokresloval široké pojetí demokracie v Československé republice, byl vznik židovských stran. Umožnila to i skutečnost, že v Československu byla uznána jako zvláštní kategorie židovská národnost. Židovské strany procházely složitým procesem přeskupování, jejich větší koncentraci bránila nejen vnitřní politická diferenciacce, ale i rozdílná náboženská a kulturní orientace příslušníků židovské menšiny. Větší koncentrace Židů byla jen na Podkarpatské Rusi, jinak žili její příslušníci rozptýleni na území celého státu. Největší vliv získala sionisticky orientovaná **ŽIDOVSKÁ STRANA**, ke spolupráci se sociálnědemokratickými stranami inklinovala jinak mezinárodní organizace **POALE SION**.

Konečně, zcela samostatným problémem byl vývoj politického stranictví na Podkarpatské Rusi. Zde jednak rozvíjely činnost maďarské strany, které měly jádro své organizace na Slovensku, jednak se tu také pokoušely zakotvit silně české strany, někdy i formou autonomních odnoží, ale především byly zakládány „rusínské“ strany. Úsilí o prosazení autonomie Podkarpatské Rusi vyvíjela od počátku **RUSKÁ LIDOVÁ STRANA** (Russkaja narodnaja partija), která byla současně mluvčím velkoruského směru. Stejně tak se k velkoruské orientaci hlásila místní obdoba agrární strany **KARPATORUSKÁ STRANA PRÁCE MALOROLNÍKŮ A BEZZEMKŮ** (Karpatorusskaja trudovaja partija malozemel'nych i bezzemel'nych), do opozice proti silicímu vlivu republikánské strany se stavěl **AUTONOMNÍ ZEMĚDĚLSKÝ SVAZ** (Avtonomnyj zemleděl'českij sojuz). Tyto i další politické subjekty prodělávaly neustálé přeskupování. Značné pozice měly na Podkarpatské Rusi již zmíněné strany židovské.

Zvláštností stranicopolitické struktury první republiky byla rovněž existence masové Komunistické strany Československa, která jako jediná dokázala překročit nacionální přehradu (nejen česko-slovenské) a ustavila se jako internacionální strana sdružující příslušníky všech etnických složek obyvatelstva. Vůči státu zaujímala v duchu politiky Komunistické internacionály odmítavé stanovisko.

Mezi politickým stranami navzájem i uvnitř stran samotných probíhal neustálý boj, který vyvolával časté secese a pokusy o vytvoření stran nových. Ve 20. letech vzbudily pozornost snahy o zakládání fašistických stran. Fašismus byl obecným politickým hnutím, které se nejsnadněji šířilo v nacionalistických stranách. V žádné z českých politických stran však nedokázal zakotvit, a tak se v průběhu 20. let objevily doslova desítky pokusů o založení samostatné české fašistické strany. Šlo vesměs o akce málo zdařilé nebo zcela neúspěšné. Ani koncentraci české pravice v podobě Národního sjednocení v roce 1935 nelze jednoznačně označit za vznik fašistické strany, přestože se k ní některé fašistické skupiny přihlásily. Fašismus v české společnosti tak zůstal zcela na periferii politického života. V jiných národních prostředích se mu dařilo lépe, zejména v prostředí německém, jak dokládá posléze i vznik Sudetoněmecké strany v letech 1933–1934.

V politickém životě první republiky se tedy v průběhu dvaceti let jejího trvání objevilo několik desítek politických stran. Někdy se uvádí 50–60 stran, ale jejich počet mohl přesáhnout i 100 subjektů. Jde však jen o stránku kvantitativní, která mnoho nevyovídá o skutečném charakteru politického stranicství, upozorňuje však zároveň na závažný teoretický problém, který souvisí s definicí politické strany, se stanovením hranice mezi stranou a jiným politickým seskupením (hnutím, politickým proudem, klubem apod.). Do počtu stran bývají tak zahrnovány i případy, kdy došlo jen k deklarování strany, avšak její iniciátoři po zvážení reálných možností rezignovali na ambice podílet se touto formou na boji o politickou moc.

V souvislosti s množstvím politických stran v meziválečném Československu se zpravidla objevuje nejen kritika přílišného tříštění politického stranicství, ale i pochybnosti o celkové politické vyzrálosti československé společnosti. Při hlubší analýze se však ukazuje, že ona roztříštěnost politické sféry nebyla tak bezbřehá. Vždyť v českém prostředí působilo jen pět, případně šest politických stran, které měly naději podílet se na formování politického systému, a obdobně tomu bylo i v prostředí některých dalších etnických složek obyvatelstva. Pokud se zdá v duchu současných politologických teorií i tento počet

nadbytečný, pak je třeba mít na mysli, že toto štěpení mělo objektivní, třebaže jen dobově podmíněné příčiny. Hlavní z nich tkvěla v již zmíněné pestré národnostní struktuře obyvatelstva československého státu a ve složitosti vztahů, které se mezi jednotlivými etniky utvářely již hluboko v minulosti. Během 19. století v habsburské říši převládla nad tendencí k vytváření občanské společnosti proces krystalizace moderních národů na etnickém principu; to pak vedlo k růstu nacionalismu. V českých zemích tak vznikly dvě paralelní občanské společnosti, které spolu sice navzájem komunikovaly ve sféře ekonomické i v řadě oblastí každodenního života, ale méně již ve sféře kulturní, a vůbec ne v rovině politické. Proto si jak Češi, tak Němci vytvářeli i svou vlastní, paralelní strukturu politického stranictví. Překlenutí národní hranice v politickém stranictví nemělo naději na úspěch. Na Slovensku probíhal mutatis mutandis tento proces obdobně. Dokonce i pokus překročit národní bariéru mezi českým a slovenským prostředím měl, jak již bylo uvedeno, jen dílčí výsledky. A další národnosti neměly ke splnutí svých stran s českými a slovenskými, resp. československými už vůbec žádný důvod. Jen čas od času vytvářely s některými českými, resp. slovenskými stranami přechodná spojenectví. To byly ony hlavní faktory, které násobily počet politických stran. Při posuzování politické scény první republiky je tedy nezbytné vzít v úvahu tyto skutečnosti a vědomě hledat vyvážený pohled na politický systém jako celek.

3. Síla politických stran

Určit sílu konkrétní politické strany lze jen s největšími obtížemi, a to ještě pouze velmi přibližně. Tyto obtíže souvisejí nejen se stavem dochovaných pramenů, ale přímo s podstatou politického stranictví. Strana je organizace, která sdružuje určitou skupinu lidí za účelem prosazení jejich zájmů, snaží se získat podíl na politické moci a k tomuto účelu vyhledává zpětně ve veřejnosti co nejširší podporu. Síla strany má tedy nejméně dvě složky; spočívá jednak v počtu lidí, kteří s ní sympatizují, jednak v jejím podílu na politické moci. Posouzení obou těchto stránek se neobejde bez problémů.

Již samotné stanovení počtu členů přináší těžkosti především technického charakteru, někdy jde o zcela neřešitelnou záležitost. Materiály, které se z činnosti stran dochovaly, jsou neúplné a kusé. Kromě toho jsou údaje, které uváděly samotné politické strany, nepřesné. Každá strana měla zájem prezentovat se jako početně silný element, proto mnohdy nadsazovala oficiální počty svých členů. Z hlediska zjišťování politického vlivu strany na společnost jsou přesnější a užitečnější údaje o počtu jejích tzv. stoupenců. Přestože jde o číslo

proměnlivé, lze je pro určitý okamžik zjistit poměrně přesně – je míněn pochopitelně moment voleb, nejlépe voleb parlamentních, v nichž za normálních podmínek voliči dávají ze svobodné vůle svůj hlas určité straně.

V československých podmínkách jsou v tomto ohledu výsledky parlamentních voleb velmi spolehlivé. Nejen, že existují přesné statistiky, ale způsob voleb umožňoval účast prakticky všech plnoprávných občanů, kteří měli možnost vyjádřit své politické postoje. V Československu se prosadilo všeobecné rovné a přímé volební právo s poměrným zastoupením již v zákonech a volebních řádech schválených před volbami do obcí v květnu 1919. Pro analýzu politického stranicství v první republice jsou však, jak již bylo uvedeno, nejvýznamnější volby do Národního shromáždění (přesněji řečeno do Poslanecké sněmovny).

Základní principy volebního práva do tohoto zákonodárného sboru byly zakotveny v příslušné pasáži Ústavy Československé republiky schválené 29. února 1920. Šlo o vysoce demokratické pojetí volebního práva, které (přes jistá omezující technická ustanovení obsažená v dílčích zákonech a volebních řádech) dávalo právní prostor pro vytváření široké škály politických subjektů. Systém poměrného zastoupení, uplatňovaný na základě volebních výsledků, sloužil k sestavování parlamentu. Zábrany tříštění stran v podobě volebního čísla nebyly účinné, dotýkaly se jen efemérních stranických útvarů, které se však mohly uplatnit vhodným přidružením ke kandidátce silnějších stran. Kromě svého původního poslání (ustavení parlamentu) tak výsledky voleb umožňují poměrně přesně posoudit rozsah vlivu jednotlivých stran na veřejnost.

Strany se staly nejdůležitějším faktorem volebního procesu, a to navzdory tomu, že šlo o subjekty, které nebyly v právním systému první republiky definovány žádným zákonem. Tento jev nebyl ovšem jen československou zvláštností. V daném charakteru politického stranicství se odrážela dvě starší tradiční stanoviska, která převládla v evropském prostředí v průběhu 19. století. První vycházelo z podcenění role politických stran – poslanec je odpovědný především svým voličům a strana není důležitá. Druhá příčina mimoprávního postavení stran tkvěla v samotné jejich nechtě podřít se reglementaci zákona – strany vládnoucí zákon nepotřebovaly, strany opoziční jej nechtěly z obavy, že jej vládní moc může použít proti nim.

Pokud hledáme alespoň nějaké stopy vztahu mezi politickým stranicstvím a právním systémem první republiky, můžeme se opřít pouze o pasáž ústavy

hovořící o systému poměrného zastoupení. Podle ní se muselo počítat s reálnou existencí politických stran, přitom o nich ani zde není zmínka. Strany tedy existovaly pouze zprostředkovaně ve volebním zákonodárství a ve volebních řádech, které operovaly s pojmem „volební strana“. Avšak ani působnost volebních stran nepodléhala v celé šíři zákonné úpravě (čistě interní záležitosti strany byl např. výběr kandidátů do voleb). Teoreticky znamenal pojem „volební strana“ dočasný subjekt, ustavený k volbám, v praxi však nemělo toto vymezení žádný význam, neboť jeho roli plnila politická strana, která byla stálým útvarem. V některých sporných případech se objevily pokusy aplikovat na politické strany spolkový zákon (z roku 1867). Podle něj stačilo ohlásit vznik spolku, a pokud jej státní moc do čtyř týdnů nezakázala, mohl volně vyvíjet svou činnost. Jen s obtížemi však bylo možné tento zákon uplatnit na politickou stranu, neboť ta nebyla, jak je již zmíněno, právní normou nijak definována. Vznikal tak největší paradox existence politických stran. Byly hlavními nástroji tvorby práva (prostřednictvím parlamentu), přitom však samy nebyly právními subjekty. Československé zákonodárství se o nich vlastně zmiňuje až v roce 1933 v zákoně o zastavování činnosti a rozpouštění politických stran, namířeném ovšem proti stranám extremistickým, které ohrožovaly celistvost státu a demokratickou formu jeho zřízení.

Parlamentní volby, v nichž se tak výrazně uplatňovala role politických stran, byly v meziválečném Československu uspořádány celkem čtyřikrát, a sice v letech 1920, 1925, 1929 a 1935 (výsledky ve zjednodušené podobě viz v tabulce na str. 550). Žádná z politických stran nedosáhla výraznější převahy. Politické rozvrstvení českých a slovenských voličů se ustálilo již v první polovině 20. let a v rozložení preferencí docházelo jen k nepodstatným změnám. Vždyť i volební výsledky nejsilnějších stran překračovaly pouze opatrně hranici 10 %, strana agrární se v jednom případě dotkla úrovně 15 % hlasů. Výjimkou byl jen úspěch československé sociální demokracie v roce 1920 (25,7 % hlasů), který však znehodnocoval již zmíněný postupující vnitrostranický rozkol mezi reformním a revolučním křídlem.

4. Vládní koalice

Strany byly rozhodujícími činiteli v oblasti tvorby práva. K prosazení jakéhokoli zákona v parlamentu bylo třeba získávat potřebnou většinu, což znamenalo při rozmanitosti zájmů stran složité hledání kompromisů. Obtížný byl tento úkol především proto, že se vedle nezbytné vládní většiny nevytvořila klasická parlamentní opozice. Naproti tomu existovala silná „zásadní“,

„neloajální“ opozice, která se postavila dokonce i proti vzniku československého státu. Šlo, jak je známo, o opozici německých stran, ale i stran některých dalších národností. Kromě toho od roku 1921 doplňovala opoziční tábor silná komunistická strana, a tak bylo nezbytné v zájmu získání potřebné vládní většiny spojit téměř veškeré síly českých, resp. československých stran. Tyto tzv. státoporné strany musely mezi sebou neustále usilovat o dosažení kompromisu, což nebylo při rozmanitosti jejich ideové orientace a konkrétních zájmů jednoduché. Pro politickou stabilitu bylo tak vždy riskantní, jestliže se kterákoli z českých nebo slovenských stran rozhodla přejít do opozice.

Jen s obtížemi dokážeme specifikovat, jaký byl podíl jednotlivých stran na tvorbě moci. Bylo by to možné odhadnout jen prostřednictvím analýzy toho, jak se dařilo v legislativní sféře i v konkrétní vládní politice prosazovat zájmy jednotlivých skupin obyvatelstva reprezentovaných určitou politickou stranou. Základem vládní většiny byla zpravidla celonárodní koalice, jen v určitých fázích modifikovaná účastí nebo podporou několika jinonárodních (převážně německých) stran. Problémem bylo dosáhnout dohody v rámci koalice. Pokud to nebylo možné, pak došlo k rekonstrukci vlády nebo k jejímu odstoupení, několikrát dokonce i k předčasným parlamentním volbám. Jakmile se koalice dohodla, pak na základě uznávaných mechanismů chování nebyl problém prosadit v parlamentě jakýkoli zákon. K dosažení dohody o jednotném postupu vznikala zvláštní grémia, která nebyla přímo zakotvena v právním řádu. Nejznámější je tzv. Pětka, která bývá obvykle pokládána za vybočení z pravidel parlamentní demokracie. Blíže pravdě jsou obhájci Pětky, kteří ji považují za orgán parlamentní reže, za půdu pro dosahování nezbytných kompromisů. V letech 1925–1926 krátce působila parlamentní Šestka, po vzniku česko-německé koalice Osmička a později Desítka. Ty však již neměly ve srovnání s Pětkou tak silné pozice. Obdobným orgánem zajišťujícím konsensus uvnitř vládní většiny byly „porady politických ministrů“, které ve 30. letech nahrazovaly uvedené grémia.

Poměrný volební systém dával příležitost proniknout do parlamentu poměrně velkému počtu politických stran. V poslanecké sněmovně se zpravidla ustavilo 15–16 poslaneckých klubů (zejména během prvního volebního období docházelo k přesunům mezi kluby a ke změnám jejich počtu). Přitom jde o počet nahodilý, neboť pro každé volby byl postaven různý, a sice vždy vyšší počet kandidátních listin. Za této situace žádná z politických stran nemohla dosáhnout nadpoloviční většiny mandátů a nemohla tudíž bez spojení s jinými stranami sestavit většinovou vládu. Nezbytným předpokladem k ustavení vládní většiny bylo proto vytvoření koalice stran. Během celého období první

republiky lze podle zúčastněných stran rozlišit celkem čtyři typy vládních koalic:

- koalici všennárodní, jinak řečeno celonárodní (1918–1919, 1922–1926), kterou tvořily strana agrární, sociální demokracie, národní socialisté, národní demokracie a strana lidová, po volbách roku 1925 do ní vstoupila i strana živnostensko-obchodnická;
- rudo-zelenou koalici (1919–1920), složenou ze zástupců agrární strany, sociálních demokratů a národních socialistů;
- panskou, jinak řečeno občanskou nebo také česko-německou koalici (1926–1929), kterou tvořily české, resp. československé občanské strany (agrární, živnostensko-obchodnická, lidová) spolu se dvěma německými občanskými stranami (Svazem zemědělců a Německou křesťansko-sociální stranou lidovou), dodatečně do ní vstoupili i národní demokraté a Hlinkova slovenská ľudová strana;
- posledním typem byla tzv. široká koalice (1929–1938), sdružující některé československé a německé občanské i socialistické strany (stranu republikánskou, lidovou, živnostensko-obchodnickou, národněsocialistickou, sociálnědemokratickou, národnědemokratickou, německou sociální demokracii a německé agrárníky, spolu s dalšími drobnými subjekty).

Uvedený přehled naznačuje, jak složité bylo vytváření vládní koalice a sestavení vlády. Jednání probíhala vždy v atmosféře napětí, sporů o obsazení resortů, až posléze zápas vyústil v kompromis, s nímž nebyl nikdo příliš spokojen. V okamžicích, kdy nebylo vůbec možné urychleně sestavit novou koalici, sahalí vůdci rozhodujících stran společně s prezidentem republiky k instituci vlády odborníků (vlád úřednických či poloúřednických). Stalo se tak konkrétně v letech 1920–1921, 1926 a 1938. Ale i ve vládách koaličních bývaly téměř pravidelně některé resorty obsazeny nepolitickými ministry (odborníky). Vlády nebyly v důsledku těchto okolností příliš stabilní (během dvaceti let první republiky se vystřídalo celkem 18 vlád). Vláda vždy padla v důsledku neshod v koalici, pouze jediná, třetí Hodžova vláda, odstoupila (22. září 1938) pod tlakem veřejnosti, odmítající její souhlas s anglo-francouzskou nótou požadující odstoupení pohraničních oblastí českých zemí nacistickému Německu.

Trvalou součástí všech koalic byla strana republikánská. Ochotná ke spolupráci byla vždy strana lidová a živnostensko-obchodnická. Naproti tomu obstrukce vyvolávala neustále národní demokracie a Slovenská ľudová strana. Československé socialistické strany (sociálnědemokratická a národněsocialistická) patřily trvale k státotvorným elementům. Jen v letech 1926–1929 byly z vládní sestavy vytlačeny.

Z hlediska vývoje politického systému bylo nejvýznamnější změnou vytvoření tzv. panské, resp. občanské koalice s účastí dvou německých politických stran. Bylo to důležité nejméně ze dvou aspektů: šlo o první moment, kdy se alespoň část německé politické reprezentace odhodlala podílet se na vládě, a druhou doprovodnou pozitivní skutečností bylo, že se odchodem socialistických stran z koalice poprvé objevil alespoň náznak loajální opozice (loajální vůči státu), jejíž existence je nezbytná pro fungování parlamentní demokracie. Zánik téže opozice po návratu sociálních demokratů a národních socialistů do koalice v roce 1930 vytvořil zvláštní situaci, s níž si dosavadní historiografie ani politologie neví rady. Apriorní, fundamentalističtí kritikové první republiky v tom bez přílišných starostí s hlubší analýzou situace spatřují doklad vyčerpání možností vývoje politického systému.

5. Zhroucení stranickopolitického systému první republiky

Přes uvedené problémy vykazovalo stranickopolitické spektrum první republiky obdivuhodnou stabilitu. Po celé období se udržely všechny základní politické strany a docházelo jen k ojedinělým přesunům v rozsahu jejich politického vlivu. Stranické secese měly, jak již bylo uvedeno, povětšinou jen efemérní úspěch. Odštěpené politické subjekty zpravidla po krátké době zanikly nebo se rozplynuly v jiné politické straně. Jedinou úspěšnou secesí byl odchod revolučních křídel ze stran sociálnědemokratických a následné sloučení secesionistů v celostátní internacionální komunistické straně. Šlo o politický fenomén ovlivňovaný, a dokonce i řízený ze zahraničí (Komunistickou internacionálou), který do budoucnosti představoval ohrožení parlamentní demokracie. V dobovém kontextu byl však nebezpečnější proces vyvolaný všeobecným šířením fašistické ideologie, posilováním nacionalismu a nástupem autoritativních a totalitních režimů v řadě zemí Evropy.

Pronikání fašismu do českého prostředí neovlivnilo podstatně strukturu českých stran. Splynutí Československé národní demokracie s **NÁRODNÍ LIGOU** a s dalšími subjekty fašistické orientace do tzv. **NÁRODNÍHO SJEDNOCENÍ** mělo veelku malý ohlas a jen epizodní trvání. Po opětovném osamostatnění Národní ligy se stalo toto seskupení pokračovatelem Československé národní demokracie. Daleko vážnější byl vliv nacionalismu ovlivněného fašistickou ideologií v prostředí německém. **NĚMECKÁ NÁCIONÁLNÍ STRANA** (Deutsche Nationalpartei) a **NĚMECKÁ NACIONÁLNĚ SOCIALISTICKÁ STRANA DĚLNICKÁ** (Deutsche Nationalsozialistische

Arbeiterpartei) byly zcela zachváceny touto ideologií. Ve snaze vyhnout se zákazu činnosti ze strany státní moci se na podzim roku 1933 rozešly, avšak z jejich kruhů se okamžitě ustavilo **SUDETONEMECKÉ VLASTENECKÉ HNUTÍ** (Sudetendeutsche Heimatsfront), které se před parlamentními volbami roku 1935 přeměnilo v **SUDETONEMECKOU STRANU** (Sudetendeutsche Partei), která zahájila ofenzivu k získání rozhodujících pozic v řadách německého obyvatelstva českých zemí. A byla v tomto směru úspěšná. Zmíněné volby také naznačily nebezpečné tání v táboře německých aktivistických stran (viz tabulka volebních výsledků na str. 550) a s konečnou platností německé občanské strany zmizely z politického života na jaře roku 1938, kdy po anšlusu Rakouska splynuly se Sudetoněmeckou stranou. Německá sociální demokracie rovněž slábla a vytrácela se z politického života republiky. V obecních volbách v květnu roku 1938 se ukázalo (i když nejsou k dispozici úplné výsledky), že profašistickou Sudetoněmeckou stranu podporovalo více než 90 % německých voličů.

České politické stranictví se zhroutilo teprve po Mnichovu pod tlakem mezinárodní situace, za pocitů bezvýchodnosti, bezmoci a morální frustrace vyvolané mnichovským diktátem. Z aktivního podnětu některých vůdců politických stran a pod vedením agrární strany došlo k tzv. koncentraci českého stranictví ve zbytku Čech a Moravy. Spojením agrární strany, Národního sjednocení, strany živnostensko-obchodnické, části lidovců a národních socialistů vznikla v listopadu 1938 **STRANA NÁRODNÍ JEDNOTY**, zatímco sociální demokraté a část národních socialistů se pokusili založit novou opoziční **NÁRODNÍ STRANU PRÁCE**. Celý tento proces skončil okupací zbytku Čech a Moravy 15. března 1939.

Ještě rychleji probíhal podobný proces na Slovensku. Už 6. října 1938 se sloučily všechny tamější politické strany pod vedením Hlinkovy slovenskej ľudovej strany do **STRANY SLOVENSKEJ NÁRODNEJ JEDNOTY**. Totalitní proces se prosazoval i ve stranách maďarských a v politickém stranictví Podkarpatské Rusi. Komunistická strana Československa po zákazu své činnosti přešla do ilegality.

Zánikem meziválečného Československa tak skončil zajímavý středoevropský pokus o vytvoření pluralitní parlamentní demokracie, v níž politické strany zastávaly mimořádnou pozici. Za jiných podmínek a v jiné podobě se tato část Evropy pokouší vrátit k tomuto systému teprve po více než půl století zkušeností s totalitními systémy.

Přehled volebních výsledků nejvýznamnějších stran ve volbách do Poslanecké sněmovny Národního shromáždění Republiky československé								
Název politické strany	1920		1925		1929		1935	
	počet hlasů	%	počet hlasů	%	počet hlasů	%	počet hlasů	%
Republikánská strana československého venkova	603 618	9,7	970 940	13,7	1 105 498	15,0	1 176 498	14,3
Československá sociální demokracie	1 590 520	25,7	631 403	8,9	963 462	13,0	1 032 773	12,5
Československá strana (národně) socialistická	500 828	8,1	609 153	8,6	767 328	10,4	755 872	9,2
Československá strana lidová	464 339	7,5	691 095	9,7	623 340	8,4	615 804	7,5
Československá národní demokracie	387 552	6,3	284 601	4,0	359 547	4,9	458 351	5,6
Československá živnostenská strana	122 813	2,0	286 058	4,0	291 209	3,9	448 049	5,4
Slovenská lidová strana	235 389	3,8	489 111	9,9	425 051	5,8	564 273	6,9
Slovenská národní strana	242 045	3,9	35 435	0,5	–	–	–	–
Německý Svaz zemědělců	241 747	3,9	571 765	8,0	396 454	5,4	142 402	1,7
Německá sociální demokracie	689 589	11,1	411 365	5,8	506 761	6,9	299 945	3,6
Německá křesť.-sociál. strana lidová	156 751	2,5	314 438	4,4	348 066	4,7	162 781	2,0
Německá národní strana	328 735	5,3	240 918	3,4	189 187	2,6	–	–
Německá nár. soc. strana dělnická			168 354	2,4	204 110	2,8	–	–
Sudetoněmecká strana	–	–	–	–	–	–	1 249 534	15,2
Maďarská křesť.-soc. strana	139 355	2,2	98 337	1,4	257 372	3,5	291 837	3,5
Maďarsko-německá soc. dem. strana	108 546	1,8	–	–	–	–	–	–
Autonomní zemědělský svaz	–	–	35 699	0,5	–	–	–	–
Komunistická strana Československa	–	–	934 223	13,1	753 220	10,2	849 495	10,3